

T.C

ORTAÇAĞ İÇİDIR TARİHİ VE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

RABİA KARTA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

AĞRI-2019

(Her Hakkı Saklıdır.)

2019

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ İĞDIR TARİHİ VE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

Rabia KARTA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

AĞRI-2019

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum ‘‘Ortaçağ Iğdır Tarihi ve Taşınmaz Kültür Varlıkları ‘’adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhut eder tezimin kağıt ve elektronik kopyalarını Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Rabia KARTA

AĞRI-2019

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr: Yusuf ÇETİN danışmanlığında, Rabia KARTA tarafından hazırlanan bu çalışma 22/04/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. TARİH Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Tuzen BEDİKHAN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Y. Cavit POLAT

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../201.. tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

... / ... / ...

Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ
Enstitü Müdürü

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ORTAÇAĞ İĞDIR TARİHİ VE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

Rabia KARTA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

2019, 155 sayfa+xvi

Jüri: Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Dr. Öğr. Üyesi: Cavit POLAT

İğdır ve çevresinin tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı ve farklı kültürlerle ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalara göre ilk yerleşimin Paleolitik ve Mezolitik devirlerden kaldığı tespit edilmiştir. Arkeolojik veriler doğrultusunda, İğdır Ovası'nda bulunan çakmak taşından yapılmış küçük taş araç ve gereçler Paleolitik döneme ait veriler olarak literatüre geçmiştir. Uygun iklim koşulları ve verimli toprakları sayesinde İlkçağlardan itibaren İğdır ve çevresinin yoğun bir iskân faaliyetine sahne olduğu anlaşılmaktadır.İğdır Korganı ve önündeki Sürmeli Çukuru, İlkçağ'da Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olan Urartu Devleti'nin elinde bulunmaktaydı. Daha sonra zaman zaman Sakaların akınlarına uğradığı bilinen yöre Roma ve Bizans egemenliği altına girmiştir. Bizans dönemi içinde Sasanilerin hâkimiyetine girmiş olan bölge, Hz. Osman devrinde (644-656) Aras havzasına yönelen akınlar sırasında Müslüman Arapların eline geçmiş, ardından da Müslümanlar ve Bizans yönetimi arasında birkaç kez el değiştirmiştir. VIII. yy. sonlarında Abbasilerin bölgedeki hâkimiyet mücadelesi görülmektedir. Bu dönemden sonra, bölgeye başlayan yoğun Türk akınlarıyla buradaki hâkim siyasi unsurlar da zamanla değişim göstermiştir. Bu zengin tarihsel süreçte bölgede farklı dönemlerden kalma tarihi ve kültürel varlıklar göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada Ortaçağ boyunca pek çok devletin ve yerel beyliklerin hâkimiyet bölgesi olan İğdır ve çevresinin Ortaçağ tarihi ve bu döneme ait günümüze ulaşabilen kervansaray, köprü, kaleler, kilise, mezar taşları gibi kültür varlıkları incelenmiş, Ortaçağ Anadolu tarihi ve sanatı içindeki yerleri ve önemleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Günümüze ulaşmayan eserler ise arkeolojik belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İğdır, Ortaçağ, tarih, kültür varlıkları

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

MIDDLE AGES IGDIR HISTORY AND IMMOVABLE CULTURAL ASSETS

Thesis Advisor: Prof. Doc. Yusuf ÇETİN

2019, 155 sayfa+ xvi

Jurry: Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

Assoc. Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Dr. Teaching Member: Cavit POLAT

It is a widely-known fact that Iğdir and its surroundings have been used as a settlement and they have hosted various cultures since the ancient history. Archaeological findings demonstrate that the first settlement in this region dates back to Palaeolithic and Mesolithic periods. Small tools made of stone and of flint stone indicate that the region was also used during the Palaeolithic period. Iğdir Fortress (korgan) and Sürmeli Valley were ruled by the Urartian State which dominated a large part of the Eastern Anatolia in the first century. The region, which is known to have been invaded by the Scythians from time to time, saw Roman and Byzantine periods as well. During the Byzantine period, it was ruled by the Sasanians; it was later taken over by the Muslim Arabs during the invasion of Aras basin during the reign of Caliph Uthman (644-656); and after that it was ruled by Muslims and Byzantine government a number of times. Through the end of the 8th century, the Abbasids were known to struggle for domination in the region. Following this, the dominant political components in the region also changed due to the dense invasions organised by the Turks.

In parallel with this, the region has various historical and cultural entities originating from different periods. This study is to examine the surviving caravansaries, bridges and castles from the middle ages in Iğdir and its surroundings, which were ruled by many states and local governments then; and to evaluate those entities which could not survive up to the present in the light of the related documents.

Keywords: Iğdir, Middle Ages, history, cultural assets

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Iğdır ve çevresinin Ortaçağ tarihi ve bu döneme ait kültür varlıkları ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1071'den itibaren başlayan yoğun fetih hareketlerinin sonucu olarak bu coğrafyanın Türk yurdu haline gelmesindeki süreç içerisinde meydana getirilen kültür varlıklarından kervansaray, kaleler, köprü, kümbet, kilise ve koçbaşı mezar taşları incelenmiş mimari ve süsleme özellikleri incelenerek Anadolu Türk-İslam mimarisi içindeki yerleri ve önemleri değerlendirilmiştir.

Bu çalışmamda bana ilham kaynağı olan her zaman kendisini örnek aldığım çalışma süresi boyunca beni engin bilgileriyle yönlendiren hocam sayın Prof. Dr. Yusuf ÇETİN'e, her zaman yanımda olup beni destekleyen değerli arkadaşım Dr. Öğrt Ü. Gonca SUTAY'a, saha araştırması sırasında her türlü desteği benden esirgemeyen Meral GÜVEN ve Salim ATSIZ'a, her durumda en büyük destekçim olan aileme ve ismini saymak isteyip sayamadığım bütün dostlarıma şükranlarımı sunarım.

AĞRI-2019

Rabia KARTA

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	:	Bakınız
yay.	:	Yayınları
vb.	:	Ve benzeri
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
s.s.	:	Sayfa sayısı
V.D.	:	Ve Diğerleri
YAY.	:	Yayın
yy.	:	Yüzyıl
V.G.M.	:	Vakıflar Genel Müdürlüğü
TDVİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	:	Türk Tarih Kurumu

ÇİZİMLER VE FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto 1. Iğdır Kervansarayı Genel Görünüm.	71
Foto 2. Iğdır Kervansarayı Doğu Cephesinden Görünüm.	71
Foto 3. Iğdır Kervansarayı Destek Kulelerinden Doğu Cephesinden Görünüm.	72
Foto 4. Iğdır Kervansarayı Destek Kulelerinden Batı Cephesinden Görünüm.....	72
Foto 5. Iğdır Kervansarayı Taç Kapıdan Genel Görünüm.	73
Foto 6. Iğdır Kervansarayı Giriş Holü.	73
Foto 7. Iğdır Kervansarayı'nın Taş Merdivenle Çatıya Çıkışı.....	74
Foto 8. Iğdır Kervansarayı Ahır Kapısından Görünüm.	74
Foto 9. Iğdır Kervansarayı Tonoz Genel Görünüm.	75
Foto 10. Iğdır Kervansarayı Kemer Ayağındaki Mukarnas Süslemelerinde Genel Görünüm.	75
Foto 11. Iğdır Kervansarayı Kuzey Neften Görünüm.....	76
Foto 12. Iğdır Kervansarayı Güney Neften Görünüm.	76
Foto 13. Iğdır Kervansarayı Hücre Bölmelerinden Genel Görünüm.	77
Foto 14. Iğdır Kervansarayı Taç Kapısı Süslemelerinde Görünüm.	77
Foto 15. Iğdır Kervansarayı Taç Kapı Ana Bordür Süslemesi.	78
Foto 16. Iğdır Kervansarayı Hücre Bölmelerindeki Mukarnaslardan Görünüm.	78
Foto 17. Ebu Menucehr Cami Tonoz Görünüm.....	79
Foto 18. Ebu Menucehr Cami Güneydoğu Tonoz Görünüm.	79
Foto 19. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Genel Görünüm.	80
Foto 20. Iğdır Kul Yusul Kümbeti Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabesinden Görünüm.	80
Foto 21. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Güneydoğudan Görünüm.	81
Foto 22. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Giriş Kapısı Süslemeleri.	81
Foto 23. 1) Erciş Anonim (Zortul) Kümbeti 2) Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti..	82
Foto 24. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 1. Nolu Mezar Taşının Üzerindeki Dört Kollu Yıldız Motifi Görüntüsü.	82
Foto 25. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 2. Nolu Mezar Taşının Üzerindeki Kılıç Tasvirinin Görüntüsü.	83
Foto 26. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 3. Nolu Mezar Taşının Üzerindeki Kitabenin Görüntüsü.....	83

Foto 27. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 4. Nolu Mezar Taşının Üstünde Çark-I Felek Motifi Görüntüsü.	84
Foto 28. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 5. Nolu At Figürlü Şekli Mezar Taşı Görüntüsü... ..	84
Foto 29. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 6. Nolu At Figürlü Mezar Taşı Görüntüsü....	85
Foto 30. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 7. Nolu Mezar Taşının Üstünde Hilal Motif Görüntüsü.....	85
Foto 31. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 8. Nolu Mezar Taşı Üzerinde Hilal Motif Görüntüsü.....	86
Foto 32. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 9. Nolu Mezar Taşı Üzerinde Tarak Ve Madalyon Motifi Görüntüsü.	86
Foto 33. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 10. Nolu Mezar Taşının Üzerinde Madalyon (Dağdağan) Motif Görünümü.	87
Foto 34. Van'da Bulunan Koçbaşı Mezar Taşı Üzerinde Hançer Görüntüsü.	87
Foto 35. Nahçıvan Merkezde Bulunan Koçbaşı Mezar Taşı Görüntüsü.....	88
Foto 36. Aliköçek Çayı Köprüsü Genel Görünüm.	88
Foto 37. Aliköçek Çayı Köprüsü Uzaktan Görünüm.....	89
Foto 38. Aliköçek Çayı Köprüsü Kalıntıları.	89
Foto 39. Meydancık Taş Kemer Köprüsünden Genel Bir Görünüm.	90
Foto 40. Karakale (Sürmeli Kalesi) Genel Görünüm.....	90
Foto 41. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Cephesine Bakan Dış Duvar.	91
Foto 42. Karakale (Sürmeli Kalesi) Doğuya Bakan Yapı Sur Duvarları Genel Görünüm.	91
Foto 43. Karakale (Sürmeli Kalesi) Doğusuna Bakan Mazgal Pencere Görünümü....	92
Foto 44. Karakele (Sürmeli Kalesi) Doğusuna Bakan İkiye Bölünmüş Duvar Kalıntısı.....	92
Foto 45. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Duvar Kalıntısı.	93
Foto 46. Karakale (Sürmeli Kalesi) Güneye Bakan Yıkık Duvar Kalıntısı.	93
Foto 47. Karakale (Sürmeli Kalesi) Güney İç Duvar Kalıntısı.....	94
Foto 48. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Yapı Duvar Kalıntıları.....	94
Foto 49. Karakale (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulelerinden Genel Görünüm.	95
Foto 50. Karakele (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulesinin Aras Nehrine Bakan Kısım.....	95

Foto 51.Karakale Gözetleme Kulesinin Kuzey Genel Görünümü.....	96
Foto 52. Karakale (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulelerinin İç Kısımdan Görünüm.	96
Foto 53. Yüceotağ Kalesinin Bulunduğu Doğu Tepenin Genel Görünümü.	97
Foto 54. Yüceotağ Kalesinin Taş Kaya Üzerindeki Duvar Kalıntısı.	97
Foto 55. Yüceotağ Kalesinin Duvar Kalıntıları.	98
Foto 56.Yüceotağ Kalesinin Doğu Duvar Kalıntısından Görünüm.	98
Foto 57. Yüceotağ Kalesinin Güney Sur Duvar Kalıntıları.	99
Foto 58. Yüceotağ Kalesinin Batı Cephesinden Vadiye Bakan Kısım.	99
Foto 59. Yüceotağ Kalesinin Batı Sur Kalıntıları.	100
Foto 60. Yüceotağ Kalesinin Doğu Batı Sur Duvar Kalıntıları.	100
Foto 61. Yüceotağ Kalesinin Kalıntıları.	101
Foto 62. Şedik Kalesinin Genel Görünümü.	101
Foto 63. Şedik Kalesinin Kuzey Batı Kalıntıları.	102
Foto 64. Şedik Kalesinin Kule Kalıntısı.	102
Foto 65. Şedik Kalesinin Uzaktan Görünümü.	103
Foto 66. Şedik Kalesinin Güneybatı Kalıntıları.	103
Foto 67. Şedik Kalesinin Kuzeybatı Kalıntıları.	104
Foto 68. Şedik Kalesinin Define Avcıları Tarafından Kazı Görüntüsü.	104
Foto 69. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Genel Görünümü.	105
Foto 70. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Kuzey Görünümü.	105
Foto 71. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Güney Görünümü.....	106
Foto 72. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepeye Çıkış Yolu.....	106
Foto 73. Katırlı Kalesinin Yapı Kalıntıları.	107
Foto 74. Katırlı Kalesinin Güneydoğu Yapı Kalıntıları.....	107
Foto 75. Katırlı Kalesinin Batı Sur Temelleri.....	108
Foto 76. Katırlı Kalesinin Doğusundaki Su Göletinin Genel Görünüm.	108
Foto 77. Katırlı Kalesindeki Delikli Taş Kalıntısı.	109
Foto 78. Doğanyurt Köyü Kalesinin Bulunduğu Tepenin Genel Görünümü.	109
Foto 79. Doğanyurt Köyü Kulesi Kalıntıları.....	110
Foto 80. Gülahmet Kulesi Vadinin Görünümü.	110
Foto 81. Gülahmet Kulesi Temel Kalıntıları.....	111

Foto 82. Kervansaray Köyü Kalesinin Genel Görünümü.	111
Foto 83. Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısı.	112
Foto 84. Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısının Bulunduğu Konum.	112
Foto 85. Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısının Güneydoğudan Görünümü. ...	113
Foto 86. Kervansaray Köyü Kalesinin Sur Duvar Kalıntıları.	113
Foto 87. Kervansaray Köyü Kalesinin Doğu Sur Duvar Kalıntıları.	114
Foto 88. Kervansaray Köyü Kalesinin İç Taraftan Görünümü.	114
Foto 89. Kervansaray Köyü Kalesinin İçyapı Duvarların Genel Görünüm.	115
Foto 90. Kervansaray Köyü Kalesinin İçyapı Sur Duvarları Doğu Batıdan Görünüm. ..	115
Foto 91. Kervansaray Köyü Kalesinin Kuzeyden Görünümü.	116
Foto 92. Kervansaray Köyü Kalesinin Batıdan Görünüm.	116
Foto 93. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Genel Görünüm.	117
Foto 94. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesinden Taş Kapı Görünüm.	117
Foto 95. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinin Güneyden Görünüm.	118
Foto 96. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Kalıntılar.	118
Foto 97. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Çanak Çömlek Görünüm. ..	119
Foto 98. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesinden Define Avcıları Tarafından Tahrip Edilmiş Alan.	119
Foto 99. Gögörmez Köyünün Genel Görünümü.	120
Foto 100. Gögörmez Kalesinin Genel Görünümü.	120
Foto 101. Gögörmez Kalesinin Uzaktan Görünüm.	121
Foto 102. Gögörmez Kalesinin Duvar Kalıntısı.	121
Foto 103. Gögörmez Kalesinin Taş Merdivenler.	122
Foto 104. Gögörmez Kalesi Kuzeydoğu Duvar Kalıntısı.	122
Foto 105. Gögörmez Kalesinin Güneybatı Duvar Kalıntısı.	123
Foto 106. Gögörmez Kalesinin Sur Kalıntıları.	123
Foto 107. Gögörmez Kalesinin İç Duvar Kalıntısı.	124
Foto 108. Gögörmez Kalesi Kuzey Duvar Kalıntısı.	124
Foto 109. Gögörmez Kalesinin Doğu Sur Duvar Kalıntısı.	125
Foto 110. Gögörmez Kalesinin Güneybatı Burç Sur Duvar Kalıntısı.	125
Foto 111. Gögörmez Kalesi Üstten Burç Ve Sur Kalıntısı.	126
Foto 112. Gögörmez Kalesinin Yıkık Duvar Kalıntısı.	126

Foto 113. Göngörmez Kalesinin Doğu Batı Yıkık Duvar Kalıntısı.....	127
Foto 114. Güngörmez Kalesinin Batı Duvar Kalıntısı.....	127
Foto 115. Kızılkule Köyü Kalesinin Köye Bakan Görünüm.	128
Foto 116. Kızılkule Köyü Kalesinin Uzaktan Görünüm.....	128
Foto 117. Kızılkule Köyü Kalesinin Olduğu Tepenin Genel Görünümü.	130
Foto 118. Kızılkule Köyü Kalesinin Sur Kalıntıları.	130
Foto 119. Kızılkule Köyü Kalesinin Kuzey Sur Kalıntısı.....	131
Foto 120. Kızılkule Köyü Kalesinin Yapı Kalıntıları.	131
Foto 121. Kızılkule Köyü Kalesinin Kontrol Ettiği Vadinin Görünümü.....	132
Foto 122. Caf Kalesi Vadinin Genel Görünümü.....	132
Foto 123. Caf Kalesinin Yerleşik Olduğu Vadinin Görünümü.....	133
Foto 124. Caf Kalesinde Yapı Kalıntıları.	133
Foto 125. Caf Kalesinin Sur Duvar Kalıntıları.	134
Foto 126. Caf Kalesinin Güney Sur Duvar Kalıntısı.	134
Foto 127. Suveren Kalesinin Olduğu Tepenin Genel Görünümü.....	135
Foto 128. Suveren Kalesinin Vadiye Bakan Genel Görünümü.	135
Foto 129. Suveren Kalesinin Vadiye Bakan Doğu Batı Görünümü.	136
Foto 130. Suveren Kalesinin Güneybatı Vadinin Üzerindeki Yapı Kalıntıları.	136
Foto 131. Suveren Kalesinin Sur Duvar Yapı Kalıntıları.	137
Foto 132. Gaziler Köroğlu Kalesinden Gaziler ve Aras Vadisinin Genel Görünümü.....	137
Foto 133. Gaziler Köroğlu Kalesinin Uzaktan Görünümü.	138
Foto 134. Gaziler Köroğlu Kalesinin Güneydoğudan Görünümü.	138
Foto 135. Gaziler Köroğlu Kalesinin Güneybatıdan Görünümü.	139
Foto 136. Gaziler Köroğlu Kalesinin Kuzeybatıdan Görünümü.	139
Foto 137. Gaziler Köroğlu Kalesinin Oyulmuş Su Çukuru Görünümü.....	140
Foto 138. Gaziler Köroğlu Kalesinin Oyulmuş Su Kuyusu.....	140
Foto 139. Gaziler Köroğlu Kalesinde Define Avcıları Tarafından Tahrip Edilmiş Alan.....	141
Foto 140. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Genel Görünümü.....	141
Foto 141. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Yamaca Bakan Görünümü.	142
Foto 142. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Uzaktan Görünümü.	142
Foto 143. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Sur Kalıntısı Görünümü.	143

Foto 144. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Doğudan Görünümü.....	143
Foto 145. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Dereye Bakan Görünümü.....	144
Foto 146. Melekli Deliklitaş Kalesinin Görünümü.....	144
Foto 147. Melekli Deliklitaş Kalesinden Temel İzler.....	145
Foto 148. Melekli Deliklitaş Kalesinin Doğudan Görünümü.....	145
Foto 149. Melekli Deliklitaş Kalesinin Güneybatıdan Görünümü.....	146
Foto 150. Melekli Deliklitaş Kalesi Kuzeybatıdan Görünüm.....	146
Foto 151. Iğdır Kalesi (Korugan Kalesi) Genel Görünüm (H. Buyruk'tan).....	147
Foto 152. Iğdır Kalesi (Korugan Kalesi) Kuzeybatı Surları (H. Buyruk'tan).....	147
Foto 153. Iğdır Kalesi (Korugan Kalesi) Kuzeydoğu Sur Duvarları (H. Buyruk'tan).....	148
Foto 154. Çırplı Kalesinin Genel Görünümü. (Y. Çetin'den).....	148
Foto 155. Hamur Karlıca (Şoşık) Kalesinin Genel Görünümü (Y. Çetin'den).....	149
Foto 156. Suveren Kilisesinin Genel Görünümü.....	149
Foto 157. Suveren Kilisesinin Duvar Kalıntıları.....	150
Foto 158. Suveren Kilisesinin Doğudan Görünümü.....	150
Foto 159. Suveren Kilisesinin Güneydoğudan Görünümü.....	151
Foto 160. Suveren Kilisesinin Kuzeybatı Görünümü.....	151
Foto 161. Suveren Kilisesinin Hayvan Barınağı Olarak Kullanıldığı Yerin Görünümü.....	152
Foto 162. Karaçomak Köyü Genel Görünümü.....	152
Foto 163. Karaçomak Köyü Kilisesi Genel Görünüm.....	153
Foto 164. Karaçomak Köyü Kilisesi Giriş Kapısı Görünüm.....	153
Foto 165. Karaçomak Köyü Kilisesi Duvar Kalıntısı.....	154
Foto 166. Karaçomak Köyü Kilisesi İç Duvar Kalıntısı.....	154
Foto 167. Kars Merkez Kaleiçi Mahallesinde Yer Alan Havariler Kilisesinin Genel Görünümü.....	155

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
ÇİZİMLER VE FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	ix
İÇİNDEKİLER	xv
GİRİŞ	1
A. KONUNUN TANIMI, AMACI VE SINIRLARI.....	3
B. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
IĞDIR'IN COĞRAFİK DURUM VE TARİHÇESİ	4
1.1. IĞDIR'IN COĞRAFİ DURUMU.....	4
1.2. IĞDIR'IN TARİHÇESİ	6
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE IĞDIR VE ÇEVRESİ.....	10
2.1. ORTAÇAĞ IĞDIR VE ÇEVRESİ TARİHİ.....	10
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	22
ORTAÇAĞ IĞDIR TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI	22
3.1. KERVANSARAY	22
3.1. 1. Iğdır Kervansarayı (Ejder Kervansarayı).....	22
3.2.KÜMBET.....	26
3.2.1. Kul Yusuf Kümbeti.....	26
3. 3. KOÇ-KOYUN, AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI	27
3.3.1.Nolu Mezar Taşı.....	30
3.3.2.Nolu Mezar taşı.....	30
3.3.3.Nolu Mezar Taşı.....	31
3.3.4.Nolu Mezar Taşı.....	31
3.3.5. Nolu Mezar Taşı.....	31
3.3.6. Nolu Mezar Taşı.....	32
3.3.7. Nolu Mezar Taşı.....	32
3.3.8. Nolu Mezar Taşı.....	32

3.3.9. Nolu Mezar Taşı.....	33
3.3.10. Nolu Mezar Taşı.....	33
3.4. KÖPRÜ	33
3.4.1. Aliköçek (Elliküçe) Çayı Köprüsü.....	33
3.5. KALELER	34
3.5.1. Karakale (Sürmeli Kalesi).....	34
3.5.2. Yüceotağ Kalesi	36
3.5. 3. Şedik Kalesi	36
3.5.4. Katırlı Kalesi	37
3.5.5. Doğanyurt Köyü Kulesi	38
3.5.6. Gülahmet Köyü Kulesi.....	38
3.5.7. Kervansaray Köyü Kalesi	39
3. 5. 8. Aliköçek (Elliküçe) Tepesi Kalesi	40
3. 5. 9. Güngörmez Kalesi.....	40
3.5.10. Kızılkule Köyü Kalesi.....	42
3.5.11. Caf Kalesi.....	43
3.5.12. Suveren Kalesi	44
3.5.13. Gaziler Köroğlu Kalesi	44
3.5.14. Gaziler Köyü Kız Kalesi	45
3.5.15. Melekli Delikli Taş Kalesi	46
3.5.16. Iğdır (Korugan) Kalesi	47
3.6. KİLİSE	48
3. 6. 1. Suveren Kilisesi	48
3.6.2. Karaçomak Köyü Kilisesi	49
IV. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA.....	50
KAYNAKÇA.....	58
ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR.....	65
ÖZGEÇMİŞ	155

GİRİŞ

Doğusunda Azerbaycan ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile güneydoğusunda ise İran la sınırı olan Iğdır şehrimizin güneyinde Ağrı ili (Doğubayazıt ve Taşlıçay ilçeleri) bulunmaktadır. Bu sınır kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan ve Doğu Torosların doğudaki uzantısı olan Karasu-Aras sıradağlarından oluşmaktadır. Bu dağlar doğuya doğru uzanırken aynı zamanda Yukarı Murat-Van Bölümü ile Erzurum-Kars Bölümü arasında sınır oluşmaktadır.

Sürmeli Çukuru olarak da adlandırılan bölge; Tuzluca (Kulp) kazası merkez nahiyesi ile bütün Iğdır kazasını içerisine alan ve Aladağların kuzey eteğinde Aras boyunca uzayan çöküntü ovasından ibaret olup, batıda Kiti köyünden doğuda Karasu-Aras kavşağına değin alüvyon bir görünümündedir. Eski çağlardan itibaren Armavir, Surp-Mari/Sarmari/Sürmelü adlarıyla anılan Kitab-ı Dede Korkut'ta eski Oğuzların kışlak payitahtı olarak Sürmelü diye geçen şehire “Kara Kala” veya adaşlarından ayırt edilmek için “Iğdır Karakalası” da denilmektedir. Iğdır ve çevresinin insanlık tarihinin çok eski devirlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı ve farklı kültürlerle ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. XI. yy.'ın ilk yarısında yöreye Türk akınları başladı. Malazgirt zaferinden önce Kars'ın fethiyle (1064) sonuçlanan Selçuklu akınlarında Alparslan'ın oğlu Melikşah o sırada Bizans'ın elinde bulunan Şatık Hisarı'nı da fethetti ve bu dönemden sonra kaleye Iğdır Korganı veya Iğdır Kalesi denmeye başlandı. Bu kale Selçuklu Devleti'ne bağlı Surmari (Sürmeli) Emirliği sınırları içinde kaldı. Buradaki Sürmeli çukuru, Osmanlı tarihî geleneğinde Osmanlıların dayandığı Kayı aşiretinin Anadolu'ya girip yerleştiği ilk yer olarak geçer. Moğol istilâsından sonra Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad, Kemâleddin Kâmyâr'ı Aras boylarını yeniden fethetmek üzere görevlendirdi. Kemâleddin, bu arada Doğu Anadolu'nun birçok yeriyle birlikte Iğdır'ın da bir kenarında bulunduğu Sürmeli Çukur'u Anadolu Selçuklu topraklarına kattı (1232). Iğdır yöresine XIV. yy.'ın ikinci yarısında Celâyirliler, aynı yüzyılın sonlarına doğru Karakoyunlular hâkim oldu. Iğdır ovasında Karakoyunlu adlı bir yerleşme yerinin günümüzde de mevcut olması yöredeki eski Karakoyunlu hâkimiyetinin bir kanıtıdır. Tüm bu Ortaçağ dönemi boyunca çeşitli medeniyetlere kucak açmış olan bu kadim şehirde bu döneme ait pek çok tarihi ve kültürel kalıntının mevcudiyeti de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Ticaret yolu üzerinde bulunan Iğdır ve çevresinin gerek kaleleri gerekse kervansarayı, kümbet, köprü ve kilise kalıntısı ile koçbaşı mezar taşları Ortaçağ tarihi boyunca aktif bir

yerleşim yeri olduğunu gözler önüne serilmektedir. Bir geçiş güzergahı üzerinde bulunan bölgedeki kültür varlıkları incelendiğinde Kafkasya ve İran üzerinden Anadolu'ya ilk geçen Orta Asya Türk sanatı etkilerini açık bir biçimde görmek mümkündür.

A. KONUNUN TANIMI, AMACI VE SINIRLARI

A.1.Konunun Tanımı

Tez çalışma konusu Iğdır Ortaçağ tarihi ve bu döneme ait kültür varlıkları oluşturmaktadır.

B.2. Konunun Amacı

Bu çalışmanın amacı, Iğdır ili ve çevresi Ortaçağ tarihi ile bu dönemine ait kültür varlıklarının plan, mimari ve süsleme özelliklerini incelemek ve Anadolu Türk sanatı içindeki yerlerini ve önemlerini ortaya koymaktır. Diğer bir amaç, günümüze ulaşabilen eserleri çizim ve fotoğraflar ışığında belgelemek, günümüze ulaşmayanları ise kayıtlardan yola çıkılarak tespitlerini yapmak olmuştur.

A.3.Konunun Sınırları

Tez konusunun coğrafi sınırları Iğdır ili ve ilçelerini, tarihsel sınırı ise Ortaçağ dönemini kapsamaktadır. Ortaçağ döneminde Bizans Büyük Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı Devleti dönemleri tarihsel sınırı oluşturmaktadır.

B. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Tezin adı, konusu, amacı ve sınırlılıkları belirlendikten sonra literatür çalışmasına başlanmıştır; konu ile ilgili Erzurum Atatürk Üniversitesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Iğdır Üniversitesi kütüphanelerinde gerekli araştırmalar yapılmıştır. Çalışma konusu ile ilgili tezler, makaleler, bildiriler ve kitaplar bir araya getirilerek değerlendirme aşamasına geçilmiştir. Daha sonra saha çalışması kapsamında tez konusunun önemli bir bölümünü oluşturan Ortaçağ dönemine ait eserler yerinde incelenerek fotoğrafları çekilmiştir. Tüm veriler toplanıp değerlendirildikten sonra yazım aşamasına geçilmiştir.

Çalışmanın başında Iğdır'ın coğrafyası ve tarihi hakkında bilgi verildikten sonra Ortaçağ Iğdır tarihine yer verilmiştir. Iğdır ve çevresindeki kervansaray, kümbet, köprü, kilise, kalelerin ve mezar taşlarının mimari ve süsleme özellikleri kronolojik sıraya göre belgeler ve fotoğraflar ışığında ele alınmıştır. Değerlendirme bölümünde bölgenin Ortaçağ tarihi değerlendirildikten sonra bu döneme ait eserlerin mimari ve süsleme özellikleri değerlendirilmiş yakın ve uzak çevreden benzer örnekler ile karşılaştırmaları yapılarak Anadolu Türk sanatı içindeki yerleri ve önemleri ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İĞDIR'IN COĞRAFİK DURUM VE TARİHÇESİ

1.1. İĞDIR'IN COĞRAFİ DURUMU

İğdır ili Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Türkiye'nin en doğu sınırında yer alan İğdır'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırını, Aras Nehri ve bu nehrin oluşturduğu Türkiye-Ermenistan sınırı oluşturmaktadır. Doğusunda Türkiye-Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti sınırı ve güneydoğusunda Türkiye-İran sınırı yer almaktadır. Güneyinde ise Ağrı ili (Doğubayazıt ve Taşlıçay ilçeleri) bulunmaktadır¹. Bu sınır kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan ve Doğu Torosların doğudaki uzantısı olan Karasu-Aras sıradağlarından oluşmaktadır. Bu dağlar doğuya doğru uzanırken aynı zamanda Yukarı Murat-Van Bölümü ile Erzurum-Kars Bölümü arasında sınır oluşmaktadır. Bu dağların doğuya, Ağrı volkanına kadar devam eden uzantısı üzerinde sırasıyla "Kızılca Ziyaret Dağı" (2887 m.), "Durak Dağı" (2811 m.), "Zor Dağı" (3196 m.), "Pamuk Dağı" (2639 m.) bulunmakta ve en doğu uçta ise Büyük Ağrı (5137 m.) ve "Küçük Ağrı" (3896 m.) volkanik dağları bulunmaktadır. Durak Dağları üzerinde Balık Gölü (2250 m.) bulunmaktadır. İğdır'ın batısında Aras Irmağı'na katılan Gaziler Deresi'nin batı bölümü,² Kars ili, Kağızman ilçesi ile olan sınırını oluştururken kuzeybatısında da yine Kars ilinin Digor ilçesi bulunmaktadır. İğdır'ın bulunduğu alan, Aras Irmağı'nın içerisinde aktığı geniş depresyon (çöküntü) sahasında bulunmaktadır. Bu çöküntü alanı Aras Irmağı tarafından iki eşit parçaya ayrılmaktadır. Sınırlarımız içerisinde kalan bölümüne Sürmeli Çukurluğu, Ermenistan sınırları içerisinde kalan bölümüne ise Sahat Çukurluğu adı verilmektedir. Sürmeli Çukurluğu'nda, Tuzluca Havzası, İğdır Ovası ve Dil Ovası bulunmaktadır.³

Sürmeli Çukuru, Tuzluca (Kulp) kazası merkez nahiyesiyle bütün İğdır kazasını içerisine alan ve Aladağların kuzey eteğinde Aras boyunca uzayan çöküntü ovasından ibaret

¹ Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla İğdır*, İğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2, İğdır 2006, s. 24.

² Ayrıca bkz. Y. Seçkin, *İş Eğitimi Ev Ekonomisi Ders Kitabı, 6–7–8 Sınıflar*, Eros Basın Yayın Dağıtım, Ankara 1998, s.2

³ Ziya Zakir. Acar, *Kültür ve Turizm Yönleriyle İğdır*, T.C. Aralık Kaymakamlığı Kültür Yayını, İğdır 1990, s. 14.

olan bölge, batıda Kiti köyünden doğuda Karasu-Aras kavşağına değin alüvyon bir görünümündedir⁴.

Bölgede en önemli akarsu Aras'tır. İlde Aras nehrine karışan önemli akarsular; Gaziler, Buruksu ve Karasu çaylarıdır. Aras nehri Sürmeli Çukuru denen bölgeyi Türkiye Ermenistan sınırını ayıracak şekilde iki eşit parçaya bölmüştür. Iğdır ilinin kuzey ve kuzeydoğu sınırını, Aras ırmağı ve bu ırmağın yatağı boyunca geçen Türkiye-Ermenistan sınırı teşkil eder. Aras havzası esas alındığında kuzeyinde Ermenistan topraklarındaki Alagöz volkanik dağı (4094 m.) kuzeydoğusunda ise, yine Ermenistan'a ait olan büyük Akdağ (3570 m.) bulunmaktadır. Küçük Ağı Dağı Türkiye-İran sınırında yer almaktadır.⁵ Iğdır ovasının etrafında, güney tarafında zor dağı (3896 m.) ile sönmüş volkan yükseltileri yer alır. Iğdır Kars iline bağlı bir ilçe iken, ekonomik, sosyal ve coğrafi özellikleri dikkate alınarak 27.05.1992 tarih sayılı kanun hükmünde kararname ile Türkiye'nin 76. İli olmuştur. İl genelinde toplam 8 belediyesi bulunmaktadır. Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu Iğdır'a bağlı ilçelerdir. Taşburun, Halfeli, Melekli, Hoşhaber belde belediyeleridir. Iğdır'ın ovalık kesimleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin öteki kesimlerinde görülen şiddetli kara ikliminden fazlaca etkilenmez. Iğdır'da yıllık ortalama sıcaklık 11,6°C dir. Ovada kışlar, Erzurum ve Kars yaylalarına göre daha yumuşak, yazlar ise daha uzun ve sıcak geçer. Iğdır'da kışın -20 dereceye kadar düşen sıcaklık, yazın da 41 dereceyi aşan bir yüksekliğe ulaşır⁶.

Eskiden ticaret kervanlarının geçtiği yollar üzerinde önemli bir durak noktası olan Iğdır ilinde ekonomi büyük ölçüde tarıma dayalıdır⁷ Iğdır'da tarla ve bağ-bahçe tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılık, özellikle de küçükbaş hayvancılık önemli bir yer tutar. Iğdır ovası çevresinde hayvanlar yılın 3-4 aylık kış dönemini ahırlarda, diğer dönemlerini ise yükseklerde yaylalarda geçirirler pamuğun yanında şeker pancarı tarımı da yapılan ovada üretilen elma kayısının da hemen tamamı taze meyve olarak satılmaktadır. Iğdır ovasında kayısından sonra en fazla yetiştirilen meyve türü elmadır. Türkiye'nin en az yağış alan yörelerinden biri olan Iğdır orman açısından da en yoksun illerden biridir⁸.

⁴ M. Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.7.

⁵ Aydın Mızrak, "Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van 2007, s.5.

⁶ Mızrak, s.5.

⁷ Melike Çalışkan, "Şehir Kimlik Bileşenlerinin Belirlenmesine Yönelik Iğdır İlinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum-2016, s. 51.

⁸ Mızrak, s.5.

1.2. İĞDIR'IN TARİHÇESİ

Eski çağlardan itibaren Armavir, Surp-Mari/Sarmari/Sürmelü adlarıyla anılan Kitab-ı Dedekorkut'ta eski Oğuzların kışlak payitahtı olarak Sürmelü diye geçen şehre “Kara Kala” veya adaşlarından ayırt edilmek için “İğdir Karakalası” da denilmektedir⁹. İğdir kelimesi, “iyilik, yiğitlik, ululuk, büyüklük, bahadırılık” anlamalarına gelmektedir. İğdir Türk Oğuz Boyunun, 24 ana boyundan biridir. Aynı zamanda Oğuz Han'ın altı oğlundan küçüğü olan Deniz Han'ın, dört oğlundan en büyüğüdür. Karakoyunluların da içinde bulunduğu ve ilk başbuğunun da İğdir Bey olduğu boy Azerbaycan ve Aras bölgesine yerleşmiştir¹⁰.

Şehir aynı adı taşıyan ovanın güney kenarına yakın bir noktada, Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde deniz seviyesinden 870 m. yükseklikte kurulmuştur. İğdir'in bulunduğu yerin önemi tarihte Sürmeli Çukuru adı verilen ortasından Aras ırmağının geçtiği ovanın ulaşım imkânlarından faydalanılabilmemesinden kaynaklanmaktadır. Zira Doğu Anadolu'nun büyük ticari ve askeri merkezi Erzurum'dan doğuya yönelen yollardan biri Aras vadisini izleyerek kolaylıkla İğdir'in bulunduğu mevkie ulaşmaktadır. Söz konusu yola Kağızman mevkiinde Kars'tan gelen yol kavuşmaktadır. İğdir'a ulaşan bu yollar buradan itibaren ikiye ayrılır. Doğuya yönelen yol sınır kapısından geçerek Nahcivan'a varır. Güneye yönelen bir başka yol ise Doğubayazıt'tan geçtikten sonra Gürbulak kapısından çıkarak İran'ın önemli merkezlerine bağlanır. Bu durum İğdir'a bulunduğu coğrafi mevkiden dolayı geçmişte ve günümüzde büyük önem kazandırmıştır¹¹.

İğdir ve çevresi çok eski devirlerden beri yerleşim yeri olarak kullanılmış ve pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgede ilk yerleşimin Paleolitik ve Mezolitik devirlerden günümüze sürdüğü, yapılan arkeolojik araştırmalarla tespit edilmiştir. İğdir'da Neolitik döneme ait küçük taş ve çakmak taşından yapılmış aletler bulunması, Neolitik dönemin de bölgede yaşandığına işaret etmektedir¹². Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi (1998-2008)'sinde yörede pek çok höyük, kale, mezar, sur duvarları, tuz yatağı alanlarında yapılan çalışmalarda Erken Demir Çağı, Demir Çağı, Tunç çağı ve Orta Çağ ve sonraki dönemlere ait pek çok bulguya rastlanmıştır¹³. Yörenin sahip olduğu elverişli iklim, toprak, su ve sulama şartları yanında, orta Asya'dan Anadolu'ya göçen kavimlerin geçiş yolları üzerinde

⁹ Kırzioğlu, s. 8.

¹⁰ Çalışkan, s. 49, Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. H. Tutar, (Ed.) *İğdir'in Sosyo-Ekonomik Durumu, İğdirYatırım Destek Ofisi Uygun Yatırım Alanları*, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, İğdir, Şubat 2013, s. 3.

¹¹ Metin Tuncel, “İğdir”, *TDVİA*, c.19, İstanbul 1999, s. 79.

¹² Kökten, İ. Kılıç, “Kars'ın Tarih Öncesi”, III. Tarih Kurumu Kongresi. Ankara, 1948.

¹³ Ceylan, Alpaslan, “Doğu Anadolu Araştırmaları” Erzurum –Erzincan- Kars- İğdir (1998-2008), cilt 1, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s.79-78.

bulunmasından dolayı bölge için Neolitik devrin başlangıç tarihinin, Anadolu ve Mezopotamya için kabul edilen M.Ö. 6-7 bin yıllara kadar uzanacağı tahmin edilebilir. M.Ö.4. binde Orta Asya'dan gelip, Azerbaycan ile doğu Anadolu bölgesine yerleştikleri tahmin edilen Hurrilerdir. Asyalılar ismiyle tanınan bu kavimler, Önasya ve Mısır'a göçmeden önce, madenleri ve yazıyı keşfetmişlerdir¹⁴.

Iğdır Korganı ve önündeki Sürmeli Çukuru, İlkçağ'da Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olan Urartu Devleti'nin elinde bulunuyordu. Daha sonra zaman zaman Sakaların akınlarına uğradığı bilinen yöre Roma ve Bizans dönemlerini yaşamıştır. Bizans dönemi içinde zaman zaman Sasanilerin hâkimiyetine girmiş ve Hz. Osman devrinde (644-656) Aras havzasına yönelen akınlar sırasında Müslüman Arapların eline geçmiş, ardından Müslümanlarla Bizans yönetimi arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁵.

Ortaçağ'da Karakoyunlular ile Akkoyunlar arasında el değiştiren bölge sonraki dönemde Safevilerin hâkimiyetine geçmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Çaldıran seferi (1514) sonucunda Iğdır Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁶. Osmanlıların Batı'ya yönelmesinden faydalanan Türkmen Beyleri Doğu Anadolu'nun bazı bölgeleri ile beraber Iğdır, III. Murad'ın Revan'ın fethiyle sonuçlanan seferi esnasında, 1583 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu. Revan'ın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Iğdır Revan eyaletinin Aralık kazası içinde yer almıştır¹⁷. XVII. yy.'ın ortalarında Ağrı dağı eteklerinde bulunan Iğdır Korgan'nın terkedilerek bugünkü yerine taşındığı sanılmaktadır. Bu yer değiştirmenin sebebi 1664 yılında meydana gelen şiddetli depremdir. Silâhdar Mehmed Ağa'nın verdiği bilgiye göre bu depremde Ağrı dağının büyük bir kısmı kopmuştur. Bu afetten sonra yamaçtaki eski Iğdır (Iğdır Kalesi) oturulamayacak duruma gelmiş ve şehir düzlükteki bugünkü yerine inmiş, dolayısıyla verimli tarım alanına daha yakın olduğundan bir zirai ticaret merkezi olma hüviyetini kazanmaya başlamıştır¹⁸.

Türkmen çay Antlaşması (1828) ile Iğdır ve çevresi Rus hâkimiyeti altına girmişti. Rusların bölgede varlıklarını daimi etme gayesi, Rusların, bölgede idari ve demografik yapıyı yeniden düzenlemeye sevk etmiştir. Yapılan ilk düzenlemelerden biri resmi dilin değiştirilmesidir. Daha önce Farsça olan resmi dil 1840 yılında Rusça olmuştur. Ruslar Ermeni nüfusunu Erivan'a çekmek için bir dizi teşvikler sunmuşlardır. Bunun neticesinde

¹⁴ Mızrak, s.7.

¹⁵ Tuncel, s.79.

¹⁶ Nizamettin Onk, Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi, İstanbul, 2006.s.29-30.

¹⁷ Nihat Çetinkaya, Iğdır Tarihi, İstanbul 1996, .s.45.

¹⁸ Tuncel, s.79.

İran, Doğubayazıt, Kars başta olmak üzere birçok yerden Erivan’a Ermeni göçü yaşanmıştır¹⁹. Bunların yerleştiği yerlerin çoğu da Müslüman nüfusun daha önceki daimi yerleşim sahalarına olmuştur. Ayrıca Ruslar, bölgenin idari yapısını 1872’de yeniden şekillendirilmişlerdir. Nitekim Iğdır ve çevresi, bu tarihte Sürmeli kazası olarak Erivan’a bağlanmıştır. Diğer taraftan Rus yönetiminin Iğdır’da hâkim olduğu dönemde burada Ermeniler, yezidi Kürtleri Azeri Türkleri ve Müslüman Kürtler bir arada yaşıyorlardı bu açıdan bakıldığında Iğdır ve çevresi gerek etnik gerekse dini bakımdan oldukça çeşitlilik göstermektedir²⁰.

Iğdır’ın, Rus hâkimiyeti altındaki yıllarda 28 Ocak 1897 tarihinde yapılan bir sayıma göre nüfusunun 2900, 1908 yılında yapılan bir sayımın sonuçlarına göre ise 3691 olduğu tespit edilmiştir.²¹ Osmanlı topraklarından çekilen Rusya yerini bölgede Büyük Ermenistan Devleti kurmaları yönünde cesaretlendirdiği Ermenilere bırakmıştır. Ermenilerin “Taşnak Sütyun” ve “Hınçak” adındaki cemiyetleri bölgede Ermenistan devleti kurmak amacıyla akla gelmedik işkence ve katliam yaparak bölgedeki Türk nüfuzunu yok etmeyi hedeflemişlerdir. Yapılan çalışmalar neticesinde bu katliamlardan günümüze pek çok sayıda toplu mezar bulunmuştur²².

Ruslar’ın Iğdır ve çevresindeki hâkimiyeti 1917 yılına kadar sürdü. 1918-1919 yıllarında Ermeni çetelerinin etkili olduğu Iğdır, 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması ile Türkiye sınırları içine alınmıştır²³. 14 Kasım 1920 tarihinde 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki kahraman Türk ordusu tarafından Ermenilerin Aras nehrinin kuzeyine püskürtülmesiyle Iğdır ve çevresi kesin olarak Türkiye’nin topraklarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 14 Kasım tarihi ilin düşman işgalinden kurtuluşunun yıldönümü olarak kutlanmaktadır²⁴.

Iğdır’ın ilk kurulduğu yer, Büyük Ağrı dağının kuzey yamaçları üzerinde yer alan “Korgan Kalesidir”. 1640 yılında meydana gelen depremde kalenin yıkılmasıyla “Iğdır Korganı” terk edilerek, nüfusunun ovaya inmesiyle, yerleşme aynı adla bugünkü yerinde

¹⁹ Demirel Muammer, “Iğdır Tarihi Gerçekler ve Iğdır” Iğdır Valiliği Yayınları 1995, s.56.

²⁰ Adem Yulu, “Iğdır’da Şehırsel Gelişme ve Mekânsal Değişim”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 26.

²¹ Tuncel, s.79.

²² Iğdır’da bu toplu katliamları sembolize eden Kılıçlar Anıtı 2005 yılında ziyaretçilere açılmıştır. Anıt Müze’nin içinde Ermeni katliamını gösteren pek çok görsel ve belgeler mevcuttur.

²³ Tuncel, s.79.

²⁴ Melahat Batu Ağırkaya, “Sınır Ticaretinin Iğdır’ın Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkisi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kars 2013, s. 61.

kurulmuştur²⁵.Doğu Anadolu'nun doğusunda serhat şehri olan Iğdır yakın tarihe kadar Kars'a bağlı bir ilçe iken TBMM'nin 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul ettiği 3806 numaralı kanunla il olmuştur. Karakoyunlu köyü de ilçe yapılmış ve daha önce Kars'a bağlı olan Tuzluca ve Aralık ilçeleri de Iğdır iline bağlanarak siyasi teşkilatlanma tamamlanmıştır²⁶.

²⁵Güner İbrahim, “İlimiz Iğdır” İl Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Iğdır 1993,s. 32.

²⁶ Hasan Buyruk, “Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2002, s. 5.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE İĞDIR VE ÇEVRESİ

2.1. ORTAÇAĞ İĞDIR VE ÇEVRESİ TARİHİ

Ortaçağ'da Ermeniyye/İrminiyye²⁷ sınırlarında yer alan bölgede Sasaniler devrinde Hüsrev Anuşirvan İrminiyye topraklarından Rumların elinde bulunanların çoğunu ele geçirmiş, Debil (Divin/Dvin) şehrini tamir ettirip kale haline getirmiş ayrıca Büsfürrecan'ın merkezi olan en-Nüşeva şehrini yaptırmıştır. İrminiyye İslam dini ortaya çıkıncaya kadar Farsların elinde kalmış, Siyasicıyyeler buraları terk ettiklerinden bölge Hazarlar ve Rumların hâkimiyetine geçmiştir²⁸. Roma ve Bizans dönemlerini yaşayan bölge; Bizans döneminde zaman zaman Sasanilerin hâkimiyetine girmiş ve Hz. Osman döneminde (644-656) Aras Havzası'na yönelen akınlar sırasında Müslüman Arapların eline geçmiş, ardından Müslümanlarla Bizans arasında birkaç kez el değiştirmiştir²⁹.

Hz Muhammed'in 632'de Medine'de vefatının ardından halife olarak başa geçen Hz.Ebubekir ile başlayan İslam fetihleri ikinci halife Hz. Ömer devrinde de artarak devam etmiş, bu dönemde İyaz bin Ganm³⁰ idaresinde bir ordu 17'de (638) ilk olarak Ermeniyye ülkesine girmiş, Amid (Diyarbakır) başta olmak üzere Yukarı Dicle bölgesindeki yerlere İslam dini yayılmıştır. Ertesi yıl Bitlis ve Ahlat'a kadar gelen İyaz, sulh yoluyla buraları almak suretiyle Van Gölü bölgesine kadar ilerlemiştir³¹. İkinci kez ise Habib bin Mesleme³² ve Selman bin Rebia komutasında gelen İslam ordusundan Selman'ın birlikleri Azerbaycan'a, Habib birlikleri ise Ağrı (Ararat)'ya doğru ilerlemiş, 642'de Ahlat bölgesini aşan Habib, Bergiri Suyu üzerinde Ağrı'ya gelerek Kogovit (Gok-Hovit/Gökova da denilen Doğu Bayazıt) yoluyla Aras boyuna yerleşmiştir. Bu sırada Amadunili Şapukh (Şahpur) ile iki bey, Aras yolundaki "Mezda Mor" köprüsünü bozarak askersiz kalan eyalet merkezi Divin'i yerli ahali ile korumak üzere şehre kapansa da Oğuzlardan Mogk Vardik'in kılavuzluğunda suyun geçit

²⁷ Ermeniyye bölgesinin sınırları için bkz. Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Futuhu'l Buldan, Ülkelerin Fethi*, Terc: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul Ocak 2013, s. 225.

²⁸ Belazuri, s.226-227.

²⁹ Tuncel, s. 79.

³⁰ İyaz bin Ganm'in bölgedeki fetihleri için bkz. Gonca Sutay, "İrminiyye'ye İlk İslam Fetihlerinde İyaz b. Ganem ve Habib b. Mesleme", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler*, 6-8 Mayıs Erzurum 2015, s. 264-268

³¹ Kırzioğlu, s.212-213.

³² Habib. bin Mesleme hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "Habib b. Mesleme", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 372-373.

yerini bularak ilerleyen Müslümanların ordusu 6 Ekim 642’de Divin’i savaşıarak almış ve geri dönmüştür³³.

Haz Osman’ın yazılı bir emriyle³⁴ Şam valisi Muaviye bin Ebu Süfyan 645 ‘te Habib bin Mesleme komutasında bir orduyu yeniden Ermeniyye’nin fethine göndermiştir. Habib, Müslümanların Kalı-kala diye tanıdıkları Karin (Erzurum) üzerine gelerek burayı savaşıla ele geçirmiş, daha sonra Mirbala’yı, Hılat’ı, es-Saybane’yi geçip Ezdisat’a gelmiştir. Aras’ı geçip Ardoşat (Ardisat- Artoksata) yanından Medzamor’u aşarak merkez Divin’e gelip buraları da hâkimiyeti altına alan Habib, Gerni, Palakatzios (Çıldır gölü çevresi), Aşoç, Zatü’l Lucum/Luhum (İhtimal Gelakuni denen Gökçegöl), Cebel-i Kotet/ Kotat (Kotayk=Kötek=Gödekli Dağları) ile Vadiyü’l-Ahrar bölgelerini de fethetmeyi başarmıştır³⁵.

Habib’in ordusu Sırac-Tayr (Şırag/Şırak= Şüregel) bölgesine de hakim olup bütün Ağrı’yı ele geçirdikten sonra Nahcivan’ı da almış, daha sonra ise merkezi Tiflis olan Hazarlar elindeki ikinci Ermeniyye’nin Curzan³⁶ (Gurçan /Gürciatan) eyaletinde de aynı muvaffakiyeti göstermiştir. Selman bin Rebia komutasındaki ordu ise Habizar hâkimiyetindeki birinci Ermeniyye ‘den Arran ülkesini fethedip, merkez Berde/ Bardza’e şehrine vardıktan sonra, buradan Demirkapı (Derbend)’ya yürüyüp bölgeyi zapt etmiştir.³⁷ Ermenistan’da Bizans’ın ve Müslümanların hâkimiyetindeki bölgelerin sınırları belirsiz olmakla birlikte Derzene şehri (Tercan) sınır olarak kabul edilmektedir. Zira Müslümanların 652’de İmparator III. Constans’ı bu sınırı aşmaması yönünde uyarmak amacıyla elçi göndermeleri de bu görüşü destekler mahiyettedir³⁸.

645-646 tarihinden itibaren Müslümanlar eline geçip yerli İlbeyler idaresinde olmasına karşın Bizans’ı hüküm ve nüfuzu altında kalan Karasu-Murat ve Aras Kür boyları Abdülmelik zamanında tam olarak Abbasi halifeliğine bağlanmıştır. Bu sırada Ahlat, Divin, Bende, Kalıkala-Şirvan-Demirkapı gibi başlıca emirlik veya ordu merkezlerinde de İslam yayılmıştır.³⁹ Bu bilgidan hareketle Iğdır ve çevresinde de bu dönem itibariyle İslam dininin yayılmaya başladığı tahmin edilmektedir.

³³ Kırzioğlu, s. 213.

³⁴ Atlı, Cengiz, Öztürker, Hazal Ceylan (Editör), *Iğdır- Karakoyunlu Mezar Taşları*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum Mart 2014, s.18.

³⁵ Kırzioğlu, s.214-215.

³⁶ Atlı,Öztürker, s.19.

³⁷ Kırzioğlu, s. 215.

³⁸ Walter e. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Kaknüs Yay., Türkçesi: Mehmet Özay, İstanbul Haziran 2000, s.292.

³⁹ Kaegi, s. 292.

VIII. yy. sonlarında Abbasilerin Ermeniyye valisi Hasan b. Kahtabe'nin ağır vergilerle halkı sıkması üzerine bölgede huzursuzluklar baş göstermiş, valinin bölgede olmamasını fırsat bilen Oğuzlardan bir kısmı Mamikonlu Artavazd Bey'in idaresinde ayaklanarak Ararat eyaletine ve merkez Divin'e hâkim olmuşlardır. Akabinde tekrar işinin başına dönen Hasan bin Kahtabe ise asileri takibe başlamış ve Dvin'den yola çıkan İslam askerleri 772'de Ararat'ın "Çakatık/Şagatk" adlı (Ağrıdağ'la Elegez arasındaki Sürmeli Çukuru ve Serdarabad Ovası'nı içerisine alan bölge) sancağındaki Petlunk (Petguns), Talın ve Kolb (Tuzluca kazası merkezindeki harap kale) kasabalarını dolaşıp buralarda isyancıları bertaraf etmişlerdir⁴⁰. Halife Mansur zamanında Kars ili doğusunda başlayıp sonradan Erzurum bölgesi ile Van gölü çevresinde de gelişip ilerleyen büyük Ermeniyye ayaklanmaları 30.000 kişilik Horasanlı Türk ordusuyla Amirü'l Haria bin İsmail komutasında İslam ordusu tarafından 772'de Oğuz İl beylerinden bazılarının öldürülmesiyle sona ermiştir. Bu tarihten sonra ise bölgede Mamikonların hâkimiyetinin zayıfladığı ve Bagratlılar'ın güç kazanmaya başladığı görülmektedir. Nitekim 772'de Diğor ile Şüregel'in bir bölümünü satın alan Bagratlı Eşut/Aşot Bey, Malazgert Arap Emiri Cahhaf'tan Arşarumik'in (Kağızman deresi) aşağı ve Aras boyundaki yerleriyle Arpaçay'ı boyundaki bölümlerini de satın alarak Benu Kaya hâkimiyetini Ağrı dağlar kuzeyinden ve Aras boyundan uzaklaştırılmıştır⁴¹. X. yy. ikinci yarısı ile XI. yy. başlarında Doğu Anadolu bölgesinin siyasi durumu dağınık bir görüntü arz etmektedir. Nitekim Kars'ın kuzey tarafları ile bugünkü Gürcistan topraklarında Gürcüler bir krallık altında yaşamışlar. Kars, Ani, Lori ve Van Gölü havalisinde Ermeni Bagratlar sülalesinin kolları hüküm sürmekteyken; Tiflis'te bir Arap emirliği olan Caferoğulları; Nahçıvan, Divin ve Gence şehirlerinde ise Şeddadoğulları⁴² hüküm sürmüşlerdir. Bütün bu yerel hükümetler ise sürekli birbirleriyle mücadele içerisindeydi⁴³. Ani'de Vest Sargis'in, Şimdiki Sürmeli-Çukuru (İğdır ovası) ile Oğuz hanlarının kışlak merkezlerinden olan Arnavir'de malikânesi bulunmaktaydı⁴⁴.

Çağrı Bey'in 1018'de Anadolu'ya keşif seferinin ardından Arslan Yabgu, Oğuzları birkaç kez Anadolu'ya girmişler; türlü maceralar ile dolu bir seferle ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbakır havalisine kadar yayılmışlardır.

⁴⁰ Kırzioğlu, s. 228-229.

⁴¹ Kırzioğlu, s. 228-230.

⁴² Şeddadilerle ilgili teferruatlı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Şeddadiler", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 409-411.

⁴³ Atlı-Öztürker, s.22.

⁴⁴ Kırzioğlu, s. 312.

Selçuklu Türkleri'nin büyük bir imparatorluk kurarak dünya tarihinde bam başka bir çığır açması ile 1021 yılına kadar süren bu Selçuklu akını Azerbaycan' Vaspuragan'daki kırıllığın, Şeddadoğulları'nı, Bizans'ı ve Selçuklular'ın amansız düşmanı olan Gaznelileri çok zor durumda bırkmıştır.⁴⁵

1038'de Selçuklular Gaznelilerle uğraşırken Yabgular da Anadolu'ya üçüncü bir akın daha yapmışlardı. Birçok sıkıntıya maruz kalan bu Oğuzlar 1042'de Urmiyye'de (takriben 15.000 kişi) toplanarak Vaspuragan (Van Gölü havzası) arazisine girmiş, Ermeni prensi Haçig'i öldürüp bir takım mücadelenin ardından Rey'e dönmüşlerdir⁴⁶.

1045'te Ani, Rumların eline geçmiştir (X. Konstantin Monomakhos 1042-1055). Bu şekliyle ise şimdiki Kağızman ve Digor kazaları ile Arpaçay'ın Başgedikler bölgesi ve Gümrü bölgeleri Rumların eline geçmiş eski Ani krallığının Sürmeli Çukuru (Tuzluca ve Iğdır ovaları) ve Elegezle Zengisuyu arasındaki yerler ise Divin Şeddadlıları tarafından işgal edilmiş bulunmaktadır⁴⁷. 1047 yılında ise harekete geçen Bizanslılar Şeddadoğullarına saldırmış bu sırada yardıma gelen Selçuklu beylerinden Hasan b. Musa Yabgu'da şehit olmuş. Bizanslılar Divin'i alamamışlarsa da Sahatçukuru'nu bozup birçok Müslüman'ı tutsak alarak Ani'ye götürmüşlerdir. Ani Krallığına ait bulunan yerlerden Şeddadlıların eline geçmiş yerlerin hepsini zapt etmişlerdir. Buralar; Hagia Maria (Sürmeli çukuruna adını veren Iğdır Kalikalesinden ibaret Surb-Mari Aziz Meryem/Sürmeli). Ampier (Elegez-eteği/Arakadzoda bölgesinde ve Üçkilise/Eçmiyazın'nın 20 km. kuzeyindeki Biurakan da denilen An-Berd=An Hisarı), Hagios-Gregoros (Elegez eteğinde Parbi de denen Surb-Grigor), Khelidonion (Revan'ın iç kalesi Cicornak-Berd)'dur⁴⁸.

Böylece Ani Şüregel ve Arşanurik (Digor ve Kağızman) doğrudan doğruya Bahravuniler'in yurdu Becemni, Kayan da Mezopotamya vilayetinde verilen yerlere karşılık 1045 yazında ve Sürmeli Çukuru (Tuzluca Iğdır Ovaları) Zengi (Hurazdan) suyuna değin Sahat Çukuru bölgeleriyle Elegez'in güneyi de Şeddadlılardan alınarak iki yıl içerisinde eski Ani Bagratları ülkesinin bütünü Bizans'ın eline geçmiştir⁴⁹. 1049/1050 tarihinde Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan İbrahim (Apreem) ve Kutalmış (Kıtlmış) Ermenistan üzerine yürümüş ve Ardzın (Ardzen er-Rum/Erzurum) denilen çok nüfuzlu Ermeni şehrini ele

⁴⁵ Atçeken Zeki, Bedirhan Yaşar Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi , Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eğitim Kültür Yayınevi, Konya 2014, s. 32.

⁴⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 15. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s.119.

⁴⁷ Kırzioğlu, s.317.

⁴⁸ Atlı-Öztürker, s.23.

⁴⁹ Kırzioğlu, s. 319.

geçirmişlerdi ki bu şehrin alınışı Ermenistan'ın ele geçirilmesinin de başlangıcı olmuştur⁵⁰. 1054/55 tarihinde Tuğrul Bey Ermenistan üzerine yürüyüp Bergri şehrine (Van gölünün kuzey doğusunda Arçes'in/Erçiş doğusunda bulunan yer) varıp burayı zapt etmiş daha sonra Arreş şehrini sonrasında ise Mandzgert (Manavazgert/Malazgirt) şehrini kuşatmışsa da bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁵¹.

Tuğrul Bey'in vefatının ardından başa geçen Sultan Alpaslan 456 Rebiülevvelinde (1064 Şubat- Mart) Rey'den yola çıkarak Azerbaycan'a gelir. Selçukluların Bizans'ın elinden ilk fethettikleri yer Ağrıdaki ile Aras arasındaki ova olan Sürmeli çukuru ve merkezi Sur-Mari (İğdır Kalikalası) şehridir⁵². 456'da Rum diyarına giden Alparslan önce Hulvan Hududuna ordan Merend şehrine gitmiş⁵³ yolda kendisine, Rumları muharebelerde hezimete uğratmış Emir Tuğtekin de katılarak askerlerin bu memleketlerin sarp yollarından geçmelerine rehberlik etmiştir⁵⁴. Bu sırada Sultan'a Gürcü beldelerinde isyan olduğu haberi gelince Sultan, Gürcü memleketlerine doğru yola çıkıp yerine karargâhta oğlu Melikşah'ı bırakmıştır⁵⁵.

Şehzade Melikşah'ın ordusu Ani vilayetinde Rumların elinde Kal'a'ya (İğdır)⁵⁶ hücum ederken çokça zayıat verir, ancak Melikşah'ın kale beyini vurmasının ardından koruyucular bozulunca Melikşah'ın emrindeki askerler, koruyucuları kılıçtan geçirirler. Daha sonra Melikşah Surmari denen kaleye gidip burayı da fetheder⁵⁷. Bunun yakınında olan kaleyi de (Kulp) ele geçirildikten sonra⁵⁸ Meryemnişin'e giden Melikşah, Nasranîlerin bulunduğu ve oldukça güçlü ve dayanıklı surlarla çevrilmiş kaleyi kuşatmasına rağmen bir türlü alamamaktadır. Kuşatmanın sürdüğü bir gece, zelzeleyle kalenin doğu tarafının yıkılıp müdafaasının zayıflaması sonucu sabah olduğunda Melikşah, Nizmülmülk ile şehre girerek burayı da ele geçirir⁵⁹.

⁵⁰ Urfalı Mateos, “*Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*”, Türkçeye Çev: Hrand d. Anreasyan, Notlar: Erdouard Dulaure, çev. Halil İnancık, Ankara 2000, s. 86-87.

⁵¹ Urfalı Mateos, 100-103.

⁵² Kırzioğlu, s. 331-332.

⁵³ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname- I*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 60.

⁵⁴ Kırzioğlu, s.332.

⁵⁵ Atlı-Öztürker, s.25.

⁵⁶ Kırzioğlu, s.332.

⁵⁷ Ahmed b. Mahmud, I, s.60.

⁵⁸ “Melikşah Sürmari denilen kaleye gitti, bu kalede akarsular ve bostanlar vardı. Bunu fethetti. Bunun yakınında bir kale daha vardı. Melikşah bunu da fethedip sonra harap etmek istediye de vezir Nizamülmülk:

“Müslümanlar için bu muhkem bir kale, sağlam bir üstür ve huduttur” diyerek onu bundan menetti. Nizamülmülk Müslümanlar için iyi üs olan bu kaleye bir takım bahadrlar yerleştirdi.” Bkz. Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el-Hüseyni, *Ahabaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe Terc; Necati Lügal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 24.

⁵⁹ Ahmed b. Mahmud, I, s.61-62, Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 24-25.

Alparslan Ani ve çevresini ele geçirmesinin ardından fethedilen yerlerden Van Gölü Bölgesi'ni Nahçıvan Emiri Sakaroğlu Ebu Dulef'e, Ani ve çevresini Ebulesvaroğlu Minuçehr'e Gürcistan'ın bir kısmını ise Gence valisi emir Faslun'a bırakmış,⁶⁰ Sürmeli ve çevresindeki kale ve şehirleri de yine Ebu Dulef b. Sakar eş Şeybeni'ye vermiştir. 1071 Malazgirt zaferinin ardından 1080 Kuvel/Kol (Poskov) zaferi ile de Selçuklular 40 yıl düzelmeyecek şekilde Bagratlıların direncini kırmış, Kür ve Çoruk boylarını, Kars, Erzurum ve Oltu bölgelerini 1080'de son olarak fethetmesinin ardından kurtarılan Vanand/Kars bölgesi Erzurum'u merkez edinen Saltuklular'a bağlanmıştır⁶¹. Kars ve Sürmeli şehirlerindeki küçük emirliklerin ise 1125'ten itibaren emir Fadlun'a bağlı Sokmanoğulları veya Dilmaçlılar kolundan gelen Türkmen Beyleri tarafından kurulduğu düşünülmektedir⁶². Bazı kaynaklarda Erzurum Saltuklu hükümdarı II. İzzeddin Saltuk zamanında (1132?-1168) Sürmeli ve çevresinin (Saltuklular ve Dilmaçoğulları'ndan) başka bir aile tarafından idare edildiği zikredilmektedir.

Sultan Alp Arslan'ın 1064'te fethedip Şeddadiler'in idaresine verdiği Ani, 1124 yılında Gürcüler'in eline geçmiş ve 1126 yılına gelindiğinde ise şehir tekrar Şeddâdlı Fadlun tarafından geri alınmıştır. Fedlun daha sonra Dilmaçoğullarının eline Divin'i de almıştır. 1131 yılında ise Dilmaçoğlu Hüsamemüddeve Kurtı, Divin'i Şeddadlılar'ın elinden geri almış ve Şeddadlı beyi Fedlun, Divin Savaşında aldığı yaradan dolayı ölmüştür⁶³. Böylece merkezi Sürmeli (Karakale) olan Sürmeli (Dilmaçoğlu) Emirliği (1131-1227) kurulmuştur.

Irak Selçuklularındaki taht mücadeleleri sırasında Bagratlı III. Giorgi (Gürcü Kralı) 1161 yılında Kağızman Deresi ve Ani'yi istila etmiş ve aynı yıl Şeddadlılar'ın idaresi altındaki Ani şehrini ele geçirmiştir. Bu durum üzerine Doğu Anadolu'nun muhtelif bölgelerindeki Müslüman Beyler (Sokmanoğlu Şah-Ermen, Erzurum meliki İzzeddin Saltuk, Erzen hâkimi Dilmaçoğlu Fahrettin Devletşah Kars emiri Keremüddin ve Sürmari ile Aras bölgesinin sahibi Emir İbrahim) şehri kurtarmak için kuşatma girişiminde bulunmuşlar, fakat amaçlarına ulaşamamışlardır⁶⁴. 1162-1163'te ise Gürcü Kralı, Dovin (Divin)'i zapt ederek askeri ve halkı kılıçtan geçirmiş ve bir kısmını da esir alarak şehri yağlamıştır⁶⁵. Gürcüler'in bu hareketleri karşısında Irak Selçuklu sultanı Arslan-şah (1161-1177), Atabeg İl-

⁶⁰ Atlı-Öztürker, s.26.

⁶¹ Kırzioğlu, s.357.

⁶² Kırzioğlu, s.386.

⁶³ Kırzioğlu, s.383-384.

⁶⁴ Kırzioğlu, s.394-395.

⁶⁵ Urfalı Mateos, s. 335.

deniz⁶⁶ ve Devletşah gibi Türk hükümdar ve beyleri, Gence’de toplanarak Gürcülere karşı 1163 yılında zaferler kazanmışlardır. Birçok kale fethedip Ani’yi de kuşatma altına almışlardır⁶⁷.

Ani Şehri 1164 yılında Atabeg İldeniz tarafından Gürcüler’den geri alınmıştır. Yine bu yılda Sürmari hâkimi olan Emir İbrahim, Gürcülerle savaşıp onları yenmiştir. Atabeg İldeniz, (Şeddadlı) Menüçehr soyundan Emir Fahreddin (Şeddad) ile Fedlün’un kardeşi Emir Şahenşah’a Ani hükümetini vermiştir. 1174 yılında ise şehir tekrar Gürcülerin eline geçmiştir⁶⁸. Bu durum üzerine Türk kuvvetleri (Sultan Arslan-şah, Atabeg İldeniz, Ahlat şahı Sökmen ve Erzurum Saltukluları) Nahçıvan’da toplanarak Gürcistan’a girerler, Akşehir (Ahalkalek)’i yakarlar, Lori ve Dumanis Ovalarını istila edip Gürcüler’i esir aldıktan sonra Gag Kalesi’ni kuşatırlar, Gürcü kralı dağlara kaçmak zorunda kalır ve böylece Ani, Gürcüler’den kurtarılmış olur⁶⁹.

Gürcüler devamlı Türk topraklarına saldırırlar. Kars, Ani, Divin, Sürmeli, Nahçıvan gibi şehirleri ve çevrelerini işgal edip buralarda katliam ve tahribatlarda bulunurlar. Yine 1184-1185 yılında Gürcü ordusu, Sa’d Çukuru’nu⁷⁰ geçerek Divin’i almıştır⁷¹. 1191 yılında ise Zakare (Zakarya) Beğ⁷² idaresindeki başka bir Gürcü Ordusu Ani ve Ahlat üzerine yürümüştür. Pasinler ve Şüregel’i vuran bu ordu Divin ve Sürmeli emirlerinin kuvvetlerini yenerek güneye ilerler. Zekare ve kardeşi İvane, 1191’de Şırak (Şüregel) bölgesini, 1196’da An-berd’i (Elegez eteğindeki), 1200’de Şeddadlı Emir Şahensah’tan Ani’yi, 1203’de Emir Ali-Şir’den Divin’i, 1207’de Kars’ı sonrasında ise Gence ilindeki Kedebak (Gedebek)’ı ve Çarek’i zapt ederler⁷³. Böylece Gürcistan Ordu Başbuğu Zakare,⁷⁴ Sa’d-Çukuru, Sürmeli Çukuru ve Nahçıvan’ı hâkimiyeti altına alınmış olur. 1200 yılında Kıpçaklı-Gürcü Kuvvetleriyle Ani’yi Şeddadlılar’dan alan Atabek Babırlı Zakare, Çingizliler’in 1239’da

⁶⁶ Atlı-Öztürker, s.28.

⁶⁷ Turan, s.251.

⁶⁸ Kırzioğlu, s.401-402.

⁶⁹ Turan, s.251.

⁷⁰ “İran müelliflerinin Çahr-i Sa’d ve Osmanlı kaynaklarındaki Sa’d-Çukuru, Erivan bölgesinin batı ve güney taraflarındaki yöre olup, bu yöre taraflarındaki yöre olup, batıda Arpaçay’ın Aras’a karıştığı yere ve güneyde Aras’a kadar uzanmaktadır. Bildiğimize göre, bu kelime ilk defa Diyârbekriyye’de geçmektedir. Haydar Çelebi Ruznâmesi’nde Yavuz Selim’in İran seferinden avdet ederken kaldığı konaklar arasında burasının da adı geçmektedir.” Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*, c.I, TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 20-21/30dn., Sa’dlılarla ilgili ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.198.

⁷¹ Atlı-Öztürker, s.29.

⁷² Kırzioğlu, s.409.

⁷³ Kırzioğlu, s.409-411.

⁷⁴ Kırzioğlu, s.414.

Ani'yi fethetmelerine kadar büyük ve müstakil bir Gregoryen–Türk Hükümetinin kurucusu olmuş ve bu tarihten itibaren Ani tahtını kardeşi İvane'ye verir⁷⁵.

1224 yılında İran ve Irak üzerinde hâkimiyet kuran Celaledin Harezmsah⁷⁶, 1225 yılında Aras'ı aşarak Nahçıvan üzerinden Sahat Çukuru'na gelip Koluuzunoğulları'ndan Divin'i almıştır. Celaledin Harezmsah, Sahat Çukuru'na geldiği zaman Sürmeli çukuru bölgesinde Sürmari Emiri olarak Şerefeddin Azdera (Ardeza) ile Hüsameddin Hızır ona katılarak Tiflis'in fethinde rol oynamışlardır. Bu dönemlerde Pasinler'in aşağısındaki bütün Aras boyu ile Kağızman deresi (eski: Arşarunik ve Eraskasor bölgesi), Sürmeli Çukuru ile Serdarabad Ovası'nın Sürmari Emirliğine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu tarihlerde Sürmari Emirliğinin kuzeyindeki Kars ili topraklarının ise Hristiyan Babırlı-Kürt/Türk Beğliği'nin başındaki Zakare oğlu I. Şahanşah (1212-1261) idaresinde olduğu görülmektedir⁷⁷.

Aynı yıllarda Ertuğrul Bey idaresindeki 400 çadır Kayıların Sürmeli Çukurunda kışlayıp Pasin'de yayladıkları bilinmektedir.1231'de Celalettin Harzemşah'ın ölümü üzerine ise bölge, Hristiyan Babırlılar tarafından zapt edilmiştir⁷⁸. Moğolların Anadolu'yu istila etmesinin ardından Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın görevlendirdiği Selçuklu ordusunun, Doğu Anadolu'nun birçok yeriyle birlikte 1232 yılında Sürmeli Çukurunu da Anadolu Selçuklu topraklarına kattığı görülmektedir. 1239 yılına gelindiğinde ise Ani, Kars ve Sürmeli Moğolların (Çingizliler) eline geçmiştir⁷⁹.

Sa'd Çukuru ve Nahçıvan 1256-1355 yılları arasında İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. İlhanlı hâkimiyeti dönemi boyunca bölgedeki durumu değiştirecek ve önemli derecede siyasi durumu etkileyecek bir olay görülmemiştir. Bu dönemlerde İlhanlılar, bölgede Türk yerleşimini güçlendirmiş, bölgeye barış ve sükûnet hâkim olmuştur⁸⁰.

İlhanlı Sultanı Ebu Said'in ölümünden sonra ülkesinde karışıklıklar meydana gelmiş ve İlhanlı ülkesi parçalanmıştır. Bu gelişmeler sonrasında Emir Çoban'ın torunu Küçük Şeyh Hasan ve tarafları Tebriz'deki İlhanlıların tarafını tutmuş, Türk Uyrat kabile beyleri de Hülagü'nün Turgay-Oğlan isimli oğlunun soyundan gelen Musa'yı 1336'da Tebriz tahtına getirmişlerdir. Celayir⁸¹ oymağından olan Büyük Şeyh Hasan ve taraftarları ise Bağdat'ta

⁷⁵ Kırzioğlu, s.411.

⁷⁶ Atlı-Öztürker, s..30.

⁷⁷ Kırzioğlu, s.419.

⁷⁸ Kırzioğlu, s.425-426.

⁷⁹ Kırzioğlu, s.437.

⁸⁰ Atlı-Öztürker, s.31.

⁸¹ Celayirlilerle ilgili teferruat için bkz. Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *TDVİA*, c.7, İstanbul 1993, s.264-265.

hâkim olmuş ve burada Hülâgu'nun Mengü-Temür isimli oğlunun soyundan gelen Muhammed'i Bağdat Tahtına getirmişlerdir. Bu iki güç İlhanlı Ülkesinin tek hâkimi olmak için Aladağ (Ağrıdağ) eteğinde Karadere'de (İğdır'ın doğusunda) 24 Temmuz 1336 yılında savaşmışlar ve Celayırlı Şeyh Hasan, Uyratlar'ı yenerek Tebriz'i işgal etmiştir. 1238 yılında gelindiğinde ise Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Nahçıvan taraflarında Celayırlı ordusunu yenerek Tebriz'e hükmetmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde İlhanlılar, Çobanlıların yardımlarıyla Aras ve Kür Boylarına hâkim olmuşlardır⁸². Bu olaylar neticesinde İlhanlı ülkesinde Tebriz merkezli Çobanlı ve Bağdad merkezli Celayırlı hükümetleri kurulmuştur.

İlhanlı Devleti 1355 yılında yıkılınca 1357 yılında Celayırlılar, İlhanlı ülkesinin büyük bir bölümü ve Kars'a hâkim olmuştur.⁸³ 1356 yılında bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesi Altınorda Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Altınorda hükümdarı Can-ı Bek'i ölümünden sonra Celayırlı sultanı Şeyh Üveys Bahadır (1357-1374) Azerbaycan ve Aras boylarını hâkimiyeti altına almış ve Celayırlı Şeyh Üveys Bahadır'un ölümü üzerine ise Karakoyunlu Bayram Hoca (1366-1380) Sürmelü, Ala-Kilise, Hoy ve Nahçıvan taraflarına 1374'te hâkim olmuştur.⁸⁴ Bayram Hoca'nın ölümünün ardından Karakoyunlu aşiret beyliğine Celayırlılar'a sadık kalmak suretiyle Kara Mehmet geçmiştir⁸⁵.

1386 yılında Batı İran'ı zapt eden Timur, Karakoyunlu Kara Mehmed'in kendisine itaat etmemesi nedeniyle Doğu Anadolu'yu istila etmeye hazırlanıyordu. Bu nedenle Timur, 1387 yılı baharında Nahçıvan'dan hareketle ağırlığını Aladağ'da bırakarak Karakoyunlular üzerine yürümüş ve Aydın Kalesi de denilen Bayezid (Bugünkü Doğu-Bayezid) Kalesine gelerek buradan Avnik Kalesine oradan da Erzurum'a varıp şehri ele geçirmiştir. Kara Mehmed ile Çapakçur havalisinde mücadeleye girişen Timur, onu ele geçiremeyeceğini anlayınca Ahlat ve Adilcevaz'ı zapt edip ağırlığını bıraktığını Aladağ'a yönelmiş ve burada bir vakit kaldıktan sonra Van Gölü havzasına inerek Van'ı ele geçirip İran'a dönmüştür. Timur'un bölgedeki bu ilk seferinden sonra 1392 yılında bölge bu kez Altınorda Devleti ordusundaki Kırım Kıpçaklarının idaresine bırakılmıştır. İğdır Kalesini kendilerine merkez yapan Kırım Kıpçakları halka zulmederek mallarına ve canlarına zarar vermişlerdir. 1394

⁸² Kırzioğlu, s.458-459.

⁸³ Kırzioğlu, s.441.

⁸⁴ Kırzioğlu, s.460.

⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK. Yay. Ankara 2011, s.180.

yılında bölgeye tekrar çıkan Timur, buralardaki halkın şikâyetleri üzerine Kırım Kıpçak Beyini idam ettirerek bölgenin idaresini idam ettiği Kıpçak Beyi'nin eşine bırakmıştır⁸⁶.

1387 yılında Tebriz'i ele geçiren Kara Mehmed daha sonra burayı Timur'a terk etmek zorunda kalmıştır, fakat ikinci kez şehre hâkim olduktan sonra ise Memluk sultanı Berkuk adına hutbe okutarak Memluklulara tabi olduğu gösterir. Kara Mehmed, 1390 yılında yeğeni Kara Hasanla Suriye'de yaptığı bir çarpışmada ölmüş, yerine oğlu Mısır Hoca Türkmen beyi olmuştu, fakat başarılı olmayınca yerine kardeşi Kara Yusuf beyliğin başına gelmişti⁸⁷.

1404 yılında ise ülkesini torunları Ömer Mirza ve Mirza Ebubekir'e devreden Timur, Semerkant'a yönelmiş ve burada vefat etmiştir. Bu dönemlerde Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf (1389-1420) ülkelerini Timurlulardan temizleme faaliyetlerine girişmiş ve Timurlu Ebubekir Mirza'nın ordusunu Aras boylarında, Nahçıvan yakınında mağlup etmiş ve Tebrizi alarak bu şehri devletin payitahtı yapmıştır. Ebubekir'e ve Çağataylılara karşı Kara Yusuf'un kazanmış olduğu bu zafer onun ününü ve gücünü arttırmış ve Tebriz halkının istekleri üzerine buraya bir vali göndererek kendisi de kışlamak için Merend'e gitmiştir. 21 Nisan 1408 yılında ise Kara Yusuf, Tebriz üzerine gelen Ebubekir Mirza'yı Şenbi-Gazan taraflarında kamp kurarak beklemiş ve iki ordu 23 Nisan 1408'de Serdrud denen yerde karşılaşmıştır. Meydana gelen savaşı Kara Yusuf kazanmış ve savaş esnasında Ebubekir'in babası Miran Şah bir köle tarafından öldürülmüştür.⁸⁸ Kara Koyunlu hükümdarı 1408'de bu şekilde Azerbaycan'a hâkim olmuş ve Tebriz 63 yıl boyunca Karakoyunlu devletinin merkezi olmuştur. O dönemlerde Anı vilayeti adıyla-Kars ili bölgesi, Revan ve Eleşgert çevrelerini de içine alacak şekilde Tebriz'e bağlı kalmıştır⁸⁹.

Kara Yusuf'la himayesinde bulunduğu Celayırlı Sultan Ahmet arasında bir yaylak anlaşmazlığı vuku bulmuş ve bu nedenle iki taraf da silaha sarılmışlardır. Kara Yusuf'un Erzincan'ı muhasara ettiği sırada Sultan Ahmet, Uyrat Türkmenleri, Kürdistan ve Loristan askeriyle Tebriz'e yönelince onunla mücadele edemeyen Kara Yusuf'un oğlu Şah Mehmed Hoy tarafından yapılan savaştan sonra her iki taraf gitmek istedikleri yere gittiler. Bu haber Kara Yusuf'a ulaşınca, Türkmen beyi ordusuyla Tebriz'e hareket etmiş ve Şenb-i Gazan'a gelmiştir. Bu civarda iki ordu arasında meydana gelen Türkmen Kara Yusuf ve ordusu kazanmış, savaş meydanından kaçan Sultan Ahmet yakalanarak öldürülmüştür. Kara Yusuf bu başarıdan sonra 1411 yılında oğlu Şah Budak'ı hükümdar ilan edilmiş ve Irak-ı Arap'ı

⁸⁶ Atlı-Öztürker, s.33-34.

⁸⁷ Uzunçarşılı, s.180-181.

⁸⁸ Atlı-Öztürker, s.34-35.

⁸⁹ Kırzioğlu, s.484-485.

işgal ederek oğlu Şah Mehmed'i Bağdad'a vali atamıştır. Daha sonra ise Irak –ı Acem'in tamamını ele geçirmiştir. Kara Yusuf'un bu başarıları Timur'un oğlu Şahruh' un 1420 yılında onun üzerine sefere çıkmasına neden olmuştur. Kara Yusuf o sıralarda çok ağır bir şekilde hastalanmış ve daha Şahruh ile karşılaşmadan Tebriz yakınındaki Ucan mevkiinde (Saidabade Köyünde) vefat etmiştir. Karakoyunlu aşireti Kara Yusuf'un yerine oğlu İskender Mirza'yı hükümdar yapmış fakat İskender Mirza, Şahruh ile yaptığı mücadeleler neticesinde Erzurum üzerinden batıya doğru kaçmak zorunda kalmıştır. Bu esnada yolunu kesmek isteyen Akkoyunlu beyi Kara Yölük Osmanı Erzurum Kalesi eteğinde yaralamış ve ölümüne neden olmuştur. İskender daha sonra Osmanlılara ait Tokat'a sığınmıştır. İskender kaçtıktan sonra Şahruh, Karakoyunlu devletinin başına Kara Yusuf'un diğer oğlu Cihanşah'ı getirmiştir. Bu şekilde Karakoyunlu devleti Şahruh'un ölümüne kadar Timurilerin hâkimiyeti altına girmiştir⁹⁰.

Mirza İskender, Osmanlı topraklarını yıkmaya ve buradaki insanlara eziyet etmeye başladığı için Sultan Murad onun üzerine bir ordu göndermiştir. Bu haberi alan İskender, Şahruh Padişah geri döndüğü için Azerbaycan tarafına gitmiştir. Malatya'ya varınca eski dostluklarına dayanarak Ak Karakoyunlu Kılıç Arslan Beğ ve kardeşleri de Mirza İskender'e katılmış ve birlikte Fırat nehrini aşıp Harput'un karşına inmişlerdir. Harput Hâkimi Pehlivan Seydi Ali, Mirza İskender'in askerinin çoğunu öldürmüştür. Mirza İskender buradan Kiğı tarafına geçip bu diyarı yıkmış, Erzincan ve Tercan'a saldırıp buraların ordusunu toplayarak Erzurum kalesini ele geçirmiştir. Daha sonra Avnik ve Kağızman yolunda Çukur Sa'd ve Surmeli'ye giderek orada kışlamıştır.⁹¹ İskender, kardeşi Cihanşah ile uğraşmaya başlamıştır. 1436 yılında Tebriz'de Sofuabad mevkiinde yenilenmiş ve Nahçıvan taraflarındaki Alancak Kalesi saklanmış fakat burada oğlu Kubad tarafından 1437 yılında öldürülmüştür⁹².

Cihanşah, kardeşi İskender ile saltanat mücadelesini kazanmış ve 1447 de Şahruh'un ölümünden sonra ise bağımsızlığını ilan etmiştir. Cihanşah döneminde yine Tebriz merkezli Karakoyunlu Devleti'nin sınırları Kafkaslar'dan Basra ve Umman Denizleri'ne, Kirman'dan Diyarbakır'a kadar uzanmıştır⁹³.

Cihanşah, himayesini kabul etmeyen Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan'dan Diyarbakır ve Erzincan taraflarını almak için harekete geçmiş, fakat Uzun Hasan düzenlendiği bir baskınla Cihanşah'ı öldürmüştür. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın bu baskını Karakoyunlu Devleti'nin

⁹⁰ Uzunçarşılı, s.182-183.

⁹¹ Atlı-Öztürker, s. 37.

⁹² Uzunçarşılı, s.183.

⁹³ Kırzioğlu, s.488-489.

parçalanmasına neden olmuş ve 1467’de Cihanşah’ın ölümünden sonra Karakoyunlu ileri gelenleri Cihanşah’ın oğlu Hasan Ali’yi hükümdar ilan etmiştir. Diğer Karakoyunlu şehzadeleri de bulundukları yerlerde hükümdarlıklarını ilana kalkmışlar, neticede devleti bu durumdan kurtaracak bir şahsiyet çıkmamıştır. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Timurîlerden Ebu Said’in himayesini alan Hasan Ali’nin Azerbaycan’da topladığı 180 bin kişilik ordusunu da bir baskınla Hemedan’da bozguna uğratmış ve Karakoyunlu şehzadesi hayatını zor kurtarmıştır. Uzun Hasan’ın saldırıları karşısında 1468 yılında Karakoyunlu Devleti sona ermiş ve geriye sadece Bağdad kalmıştır, fakat Uzun Hasan aynı yıl Bağdad’ı da Karakoyunlu beylerinden almıştır⁹⁴.

Horasan, Orta Asya ve Afganistan’a hâkim Timurîlerden Ebu Said’in yanına kaçmış olan Şehzade Hasan Ali, Ebu Said’in büyük bir orduyla Azerbaycan’a doğru yürümesini sağlamış ve bu ordu Aras boylarında ilerlerken Uzun Hasan tarafından kuşatma altına alınarak dağıtılmış, Ebu Said esir alınarak öldürülmüştür (1469). Bu savaştan sonra Sahat Çukuru ve Iğdır Ovası Akkoyunlu Uzun Hasan’ın Kışlak merkezlerinden biri haline gelmiştir⁹⁵.

Selçuklulardan sonra sırasıyla İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletleri Iğdır’a hâkim olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim döneminde ise yapılan Çaldıran savaşı sonrasında bu sahalar Osmanlıların egemenliği altına girmiştir. Diğer taraftan bölgede siyasi istikrarsızlığın hâkim olması, bu sahaların demografik açıdan olumsuz yönde etkilenmesine de neden olmuştur⁹⁶.

Iğdır Kalesi XV. yy.’ın ikinci yarısında Akkoyunlulardan alınmıştır (1469). Iğdır Ovası bu dönemde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın kışlağı durumundaydı. Akkoyunlulardan sonra Safevi idaresine geçen Iğdır; Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Savaşı’nın (1514) ardından Doğu Anadolu’nun birçok yeriyile birlikte Osmanlı topraklarına katılmıştır.

⁹⁴ Uzunçarşılı, s.184-185.

⁹⁵ Atlı-Öztürker, s.38-39.

⁹⁶ Yulu, s.25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞ İĞDIR TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

3.1. KERVANSARAY

3.1. 1. İğdır Kervansarayı (Ejder Kervansarayı)

İğdır-Tuzluca karayolunun yaklaşık 6 kilometresinden güneye ayrılıp Yağcı ve Aşağı Çarıkçı köylerinden geçerek Taşlıca Köyü yönünde devam eden yolun 25. kilometresinde günümüzde Kervansaray adıyla anılan köyün yakınlarında bulunan İğdır Kervansarayı bilinen kervan yollarının dışında Batum-Tebriz arasında var olduğu ileri sürülen tali yolun üstünde inşa edilmiştir (Çiz. 1).

3.1.1.1 Tarihçesi

Vakfiyesi ve kitabesi bulunmayan adına ilk defa Christianski Wostok adlı bir Rusça dergide rastlanan bu yapı hakkında ne seyahatnâmelerde ne de kervanyolu, kervansaraylar ve hanlar hakkında yazılmış bilimsel çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır ⁹⁷(Foto. 1).

Yerleşim alanların dışında kalması ve yapı malzemesinin sağlamlığından dolayı önemli mimari elemanlarıyla birlikte günümüze kadar ulaşan yapı planına ve taç kapının üzerinde bulunan geometrik süslemelerin özelliklerine bakılarak XIII. yy. sonu XIV. yy. başına tarihlendirilebilir.⁹⁸ Kervansarayın üzerinde herhangi bir yazıt/kitabe yoktur. Bu tarz yapılarda tarihlendirmede iki görüşe yer verilmektedir. Bunlardan ilki “Selçukluların siyasi ve parasal yönden zayıfladıkları dönemde (XIII. yy. sonraları XIV. yy. başları) yapıları ufalmakta, sadeleşmekte ve taç kapları yüzeyselleşmektedir” şeklindeki görüştür. Tarihlendirmede kullanılan ikinci görüş ise genellikle Hüsrev Paşa Hanı’ndan kaynaklanır. İğdır Kervansarayı da buna benzetilerek XIII. yy. sonları XIV. yy.başlarına yerleştirilmeye çalışılır.

Kervansarayın; XIII. yy. sonlarında Sürmeli (Surmari) Emiri Şerafettin Ejder (Ezdera) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁹ Hazar Denizi’nin kuzeyinden güneye yönelerek Demirkapı’dan geçen ve İğdır/ Erzurum yoluyla batıya bağlanan güzergâh üzerinde

⁹⁷ TDVİA, c.19, İstanbul 1999, s. 8

⁹⁷ Kargı, s. 82

⁹⁷ Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla İğdır*, s.224

bulunan yapı, Iğdır yakınlarında olması nedeniyle bazı kaynaklarda Iğdır Kervansarayı, banisinin adından dolayı da Şerafettin Ejder Kervansarayı olarak tanınmaktadır. Yapıda işaretleri tespit edilen 16 taşçı ustasının yapımda rol aldığı anlaşılmaktadır¹⁰⁰.

3.1.1.2. Plan ve Mimari Özellikleri

22 × 52 metrelik bir alan üzerine inşa edilen kervansaray, dikdörtgen planlı ve üç bölümlü mekânda gelmekte olup duvarları dış cephede payandalarla desteklenmiştir (Çiz. 2). Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturtulmuş olan yapıya giriş, doğu cephe ortasından sağlanmaktadır. Cephenin iki köşesi yuvarlak takviye kulesi ile tahkim edilmiştir. Bu kuleler, güney ve kuzeye bakan uzun cephe ortalarında üçer, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde de birer olmak üzere toplam 10'u bulmaktadır (Foto. 2-3-4).

Kervansaraya giriş, doğu cephenin ortasında yer alan ve dışa doğru çıkıntısı olmayan bir taçkapı ile sağlanmaktadır (Foto. 5). Yapıya ait tüm süslemeler bu kapı üzerinde yoğunlaşmıştır. Sivri kemerli taç kapıdan Kare planlı 7.50x7.50m. boyutlarında bir hole geçilmektedir. Giriş holü, üçgen şekilli pandantifler üzerine oturan bir manastır tonozuyla örtülüdür (Foto.6). Tonozun orta kesimi, haçvari bir düzene sahiptir. Giriş aksının karşısına denk gelen kapı ile ahıra, kuzeybatı ve güneybatı köşelerine yakın kesimde yer alan giriş açıklıkları ile yanlarda bulunan ve giriş holüne göre daha küçük boyutlu (5.50x7.50m.)olan dikdörtgen mekânlara geçilmektedir. Bu kısmın üzeri yuvarlak kemerli beşik tonozlu örtülü olup, ortada bir kemerle desteklenmektedir. Mekânın kuzey ve doğu duvarlarında birer küçük niş bulunmaktadır. Söz konusu eserde mekânların bir kısmı özel yolculara bir kısmı da hancıya ait olduğu düşünülebilir¹⁰¹.

Sağ taraftaki kuzey duvarına bitişik, taş basamaklı bir merdivenle çatıya çıkmak için yapılmış bir kapı olduğu anlaşılmaktadır (Foto.7). Bu mekân ortada bir kemerle takviye edilmiş beşik tonozla örtülüdür. Mekânın doğu duvarında taş kemerle küçük bir niş yer almaktadır. Sol tarafta, binanın güney-doğu köşesinde 7.5x5.5m. ölçülerinde diğer bir mekân yer almaktadır. Bu mekânın örtü şekli, giriş holünün örtü sistemi ile benzerlik göstermektedir. Burada mekânı örten manastır tonozu muhtelif şekillerde kesilmiş kesme taşlardan örülmüş ve böylece bir süs unsuru elde edilmiştir. Kuzey ve güney duvarlarında kemerlerin başlangıç

¹⁰⁰ https://antalya.bel.tr/Content/UserFiles/Files/kultur_sanat/cekul_ipekyolu_harita_.pdf

¹⁰¹ R. Eser Gültekin, "Ağrı-Doğubayazıt Güzergâhı Yakınında İnşa Edilen Iğdır Kervansarayı'nın Dünü ve Bugünü", II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ed. Oktay Belli, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, Nr. 9, İstanbul 2009, s. 126, Ayrıca bkz. Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu- Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı-43, Ankara 1991, s.131.

noktaları birer mukarnas şeridi ile şekillenmiştir (Foto.8). Doğu duvarında diğer mekândaki nişe benzer bir küçük niş yer almaktadır. Bu nişler kible yönünde olmayıp, yerden de yüksektir. Bu şekilleri ile nişlerin birer vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır¹⁰². Taçkapı ile aynı eksen üzerinde bulunan bir kapıyla giriş holünden, ahıra geçilmektedir (Foto.9). Taçkapı da olduğu gibi, bu kapıda da profili sivri kemer, üstteki alınlığı da çevrelemektedir. Ancak sivri kemerli alınlıkta, taç kapıdaki gibi geometrik süsleme bulunmaktadır¹⁰³. Ahır kapısı sade olup, herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (Foto. 10). Aynı zamanda ahır kısmının büyüklüğü göz önünde tutulursa yolculardan bir kısmının ahırda hayvanları ile birlikte yattıkları tahmin edilebilir¹⁰⁴. Ahır doğu-batı doğrultuda uzanan dikdörtgen şekilli payelerle üç sahına ayrılmıştır. Sahınları örten tonozlar kesitli payelerle oturmaktadır (Foto.11-12). Payeler hafif sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Sahınları örten tonozları sekiz adet kemer desteklenmektedir. Orta sahindaki destek kemerlerinin başlangıç noktaları, küçük birer mukarnas şeridiyle belirginleşmiştir¹⁰⁵. Ahır kısmı birbirine paralel olan üç neften meydana gelmektedir. 2007-2008 yılları içerisinde Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğünce yenileme çalışmaları yapılarak tamamlanan Ejder (Harmandöven) kervansarayı bu çalışmalar sonucunda bakımsızlıktan ve tahribattan kurtularak orijinal mimarisine uygun olarak restorasyonu tamamlanmıştır. Restorasyon çalışmaları öncesinde ise yandakilere oranla daha geniş ve yüksek tutulan orta nef 8,10 m. genişliğinde olup kuzey sahin genişliği 4.50m. güney sahin genişliği 4.75 m. Genişliğindeki sol taraftaki güney nef kısmen yıkık durumda olup, daha harap durumda idi. Nefleri örten tonozlar yanlarda duvarlara, ortada ise dikdörtgen payelere oturturulmuştur. Payeler hafif sivri kemerlerle takviye edilmiştir. Orta nefteki takviye kemerlerinin başlangıç noktaları birer mukarnas şeridi ile süslenmiştir¹⁰⁶. Yapının üst örtüsü içte yuvarlak kemerli beşik tonoz, dışta ise muhtemelen iki yana eğimli beşik çatıyla örtülüdür. Kervansarayın duvarlarında mazgal türü de olsa hiçbir açıklığa yer verilmemiştir (Foto:13)¹⁰⁷.

Plan gelişim açısından Selçuklu kervansaray mimarisinin en son örneklerinden biri olan Iğdır Kervansarayı giriş kısmındaki mekânlarının tonoz örtü sistemi açısından Erzurum–Aşkale’deki Hacı Bekir Hanı ile Ani’de bulunan Minûçihir Camii, ayrıca üç nefli ana mekânı açısından da Amasya-Tokat arasındaki Erzinepazarı Hanı ve Elâzığ-Esenkentteki İbrahim Şah

¹⁰² Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, s.227.

¹⁰³ Gültekin, 126.

¹⁰⁴ Buyruk, 231.

¹⁰⁵ Gültekin, 126.

¹⁰⁶ Buyruk, s.228.

¹⁰⁷ Gültekin, 126.

Hanı ile büyük benzerlik göstermektedir¹⁰⁸İğdır Kervansarayına benzer bir örnekte Bitlis Hüsrev Paşa Hanı'dır¹⁰⁹.

3.1.1.3. Süsleme Özellikleri

Kervansarayın süslemesinin en yoğun olduğu dış cephelerinden biri olan taç kapı dışında herhangi bir süsleme unsuru görülmemektedir.

Kervansarayın geniş sivri bir kemer içinde ele alınan taç kapı dıştan bir dik açılı köşeli bir de sivri uçlu olmak üzere girintilerin dönüşümlü olarak tekrarlandığı tek sıra süsleme şeridiyle içten de sekiz ve on iki kollu yıldızlardan oluşan geometrik geçmeli bir bordürle çevrelenmektedir (Çiz.3-4) ¹¹⁰. Bu şerit dışta ok ucu şeklinde dışa taşırılmış derin oyma şekillerle, bunlar arasında yine yatay şekilde oyulmuş bir dış şerit sınırlanmaktadır. Alınlık, taç kapının en dikkat çeken kısmıdır (Foto.14). Süslemeyi meydana getiren baklavan motiflerinin çevrelediği bitkisel süslemeyle doldurulmuş altı kollu yıldız motifleriyle dikkat çekmektedir¹¹¹. Şekillerin tek bloklar halinde yontulmuş, sonrada alınlığı meydana getiren bloklar üzerine harçlar yerleştirilmiştir. Bu süslemenin sağlam olmayışı bu kısım tamamen harap olmasına sebebiyet vermiştir. Bu tarz süsleme Selçuklu eserlerinde görülmektedir. Bu süslemenin bir örneği de Ani'de Parana Sarayı'nda görülmektedir¹¹². Taç kapıdan kare planlı üzeri üçgen şekilli pandatifler üzerine oturan manastır Tonozuyla orta kesimi, haçvari bir düzene sahiptir ve ortasında iki adet, sekiz kollu yıldız şeklinde açıklık mevcuttur. Aynı açıklıklara ok ucu şeklinde sonlanan haç kollarının her birinin orta kesiminde oluşan Latin haçlarının kesişme noktasında da görülmektedir. Giriş hölünün güneybatı köşesine yakın bir kapı ile girilen soldaki mekânın üst örtüsü de buraya benzerlik göstermektedir. Manastır Tonozlu üst örtünün kare şekilli orta kesimi haçvari bir düzenle dört eşit parçaya ayrılmıştır. Mekânın havalandırma ve aydınlatılması için gerektiğinde açılabilen sekiz kollu yıldız, yonca ve sekiz dilimli rozet şeklinde açıklıklar mevcuttur (Foto.15)¹¹³. Giriş holünün sol tarafındaki yapının güney duvarında, duvarı tam ortasına gelecek şekilde bir şerit halinde duvara işlenmiş bir mukarnas sırası görülmektedir¹¹⁴. Ahıra geçiş sivri kemerli ve profili bir kapı ile sağlanmaktadır. Oldukça alınlıklar sade bir görünüm vermektedir. Bu kapının orta sahına bakan yüzü tamamen düz olup, sadece kapı açıklığını sınırlayan taş söveler mevcuttur. Ahırda

¹⁰⁸ Kargı, s.81.

¹⁰⁹ Orhan Cezmi Tunçer, "Bitlis-Van Karayolu Üzerindeki Hanlar", *Sanat Tarihi Yıllığı XIX-X 1979-1980*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, s.324-325.

¹¹⁰ Kargı, s.81.

¹¹¹ Gültekin, s.128.

¹¹² Buyruk, s.232.

¹¹³ Gültekin, s.128.

¹¹⁴ Buyruk, 232.

süsleme unsuru olarak orta sahindaki destek kemerlerinin başlangıç noktalarındaki mukarnas dizileri ve bunların arasındaki kandillikler dikkat çekicidir.¹¹⁵

3.2.KÜMBET

3.2.1. Kul Yusuf Kümbeti

3.2. 1.1. Yeri

Kul Yusuf Kümbeti Iğdır'ın yaklaşık 11 km. kuzeyinde Çakırtaş Köyü'nün batısında, günümüzde tamamen ortadan kalkmış olan bir mezarlığın içerisinde bulunmaktadır (Foto.19).

3.2.1.2. Tarihçesi

Kümbetin giriş kapısı üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde, zincirek bordürü ile ayrılmış iki satırlık bozuk bir sülüs ile Arapça yazılmış kitabeden kümbetin 890 H./1485 M. yılında Kul Yusuf adlı bir zat için yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁶ (Foto.20). Tarihinden de anlaşılaçağı üzere bölgenin Akkoyunlu hâkimiyetinde olduğı dönemde yapılmıştır. Eldeki veriler Akkoyunlular (1400-1508), soy kütüğünde Yusuf veya Kul Yusuf adında birine rastlanılmamıştır. Buna karşılık türbenin âlim ya da o dönemde önde gelen kişiliklerden birine ait olabilmesi düşünülebilir. Kümbeti inşa eden mimar bilinmemektedir.

3.2.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Düzgün kesme taş mimari özellikleri ile kendini gösteren kümbet, sekizgen gövdeli olup iki kat şeklinde tasarlanmıştır. Alttan yukarıya yuvarlak bir görüntü verilerek, sekizgen gövde üzerine yerleştirilmiş, düzgün ve kesme taştan yapılmıştır. Altan yukarıya doğru 1.86 cm. ile 1.89 cm. arasında iki bölüm göze çarpmaktadır. İki bölüm arasını dışa taşkın olarak iki sıra halinde silme kesmektedir. Plan açısından birbirini tekrarı gibidir. Külah kısmına başlanırken, dört sıra halinde çerçeve dışa taşkın olarak verilmiştir. Bunların üzerine sekizgen külah yerleştirilmiştir. Külahta görülen eksikliklere rağmen harç izlerinden kaç sıra olduğı anlaşılmaktadır. Kümbetin ikinci katında iki küçük pencere doğu ve batı yönüne doğru verilmiştir. Kümbetin kuzey tarafında giriş kapısı bulunmaktadır. Kapı boyutu kümbet kapısı şeklinde olup içeride bulunan zata saygı olarak eğilerek geçmeye müsaittir. Define arayıcıları yüzünden giriş kapısı, pencerelerinde ve kümbetin içerisinde tahribat meydana gelmiştir (Foto. 21).

¹¹⁵ Gültekin, s.128.

¹¹⁶ <http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR-55721/kumbetler> (Erişim Tarihi 02.03.2018).

3.2.1.4. Süsleme Özellikleri

Kümbetin süsleme özelliklerinde dikkat çeken bir ayrıntı bulunmaktadır. Kuzey giriş kapısında, en dışta iç içe geçmiş palmetli bir çerçeve kapısı ters U şeklindedir. Bunu dantelalı, pahlı, yarım daireli, dış bükey ve basık iç bükeyleri izler¹¹⁷. Süsleme elemanlarına bakarak, Selçuklu sanatının baş motifleri olan rûmi süslemeler periyodik olarak birbirini takip ederek kapıyı çevrelemiştir. Kapının üzerinde çift taraflı simetrik olarak yerleştirilmiş iki adet rozet bulunmaktadır. Selçuklu mimarisinde görülen bu rozetlerin içerisinde kuş beden ve kanatlarından stilize edilerek üsluplaştırılmış rumi (stilize edilmiş hayvansal motif)motifi yer almıştır. Her türlü süsleme alanında yıllar boyunca sevilerek kullanılan klasik motiflerimizdendir¹¹⁸. İki rozetin ortasında dikdörtgen kaide üzerine oturtulmuş yazı bulunmaktadır. Yazı üzerinde 890 H./1485 M. tarihi bulunmaktadır.¹¹⁹ Bu yazının çevresi zencirek geometrik süsleme olup, iki satırlı tahrip olmuş sülüs yazı ile Arapça kitabeden ibarettir. Kul Yusuf adında bir zata ait olduğu bilinmektedir (Foto.22).

3. 3. KOÇ-KOYUN, AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞLARI

Türk mezar taşı süslemelerinde önemli bir rol oynayan, mezar taşı süsleme geleneği hem ölen kişinin yaşayış tarzı açısından hem de yaşadığı döneme ait bilgiler vermektedir. Mezar taşları Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, toplumlar içerisinde mezar taşlarına zarar vermek savaş sebebi olarak görülmektedir. Çünkü mezar ve mezar taşları o topluluğun damgası niteliğindedir.

Türk sanatının yayıldığı geniş bir coğrafyada XII. ve XIII. yüzyıllardan itibaren at, koç ve koyun heykeli biçimde mezar taşlarına rastlanılmaktadır. Ancak bunların XIV ve XV. yüzyılda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun büyük kısmına hâkim Türkmen devletlerinden olan Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında daha da yaygınlaştığı ve hatta onlara ad olduğu da bilinmektedir¹²⁰.

¹¹⁷ Buyruk, s.212.

¹¹⁸ Cahide Keskiner, *Türk Süsleme Sanatında Stilize Çiçekler Hatayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Neyir Matbaacılık, Ankara 2002, s.3

¹¹⁸ [http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR-55721/kumbetler-Erişim-Tarihi-\(01.03.2018\).](http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR-55721/kumbetler-Erişim-Tarihi-(01.03.2018).)

¹¹⁸ Yusuf Çetin, *Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Bezeme Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi* Tarih Okulu Dergisi (TOD) 2015 Yıl 8, Sayı XXII, ss. 481.

At başı figürlü mezar taşları, atın evcilleştirilmeye başlatılmasına bağlı olarak, M.Ö. dönemlerden beri gerek duvar resimlerine gerekse ev eşyasından başlanılarak süsleme elemanlarının üzerinde sevilerek kullanılmıştır. Türklerde at kutsallaştırılmış ve gerekli övgüler fazlasıyla verilmiştir. Bu konu hakkında Ali Murat Aktemur kaleme aldığı makalesinde şöyle söylemektedir: “Türklerde atın totem olduğu da görülmektedir. Aynı zamanda 12 hayvanlı takvimde de at yılı mevcuttur. Türklerde atı tanrıya kurban etmek âdeti İslam öncesi Türk topluluklarından başlayıp, günümüze kadar gelmiştir. Bugün dahi Orta Asya Türklerinde Tanrı’ya at kurban edilmektedir”¹²¹. At kahramanlık destanlarının baştacı olmuştur. Alp ya da savaşçının en iyi arkadaşı olmuştur. Atın sahibi öldüğü zaman atın kuyruğunun kesilerek yas töreni yapılmıştır. Eski Türklerde alp öldüğü zaman ruhun göğe yükselmesi inancına bağlı kalınarak ona yoldaş olarak Gökten griye ulaştıracağı inancı da yaygındır. Türk inanışına göre ölen kişinin ruhu kuş şeklini alacak ve o kuşu koruması içinde binek hayvanının ona yoldaş olacağına inanılmaktadır. Bu nedenle de at figürü mezar taşlarına yapılmış yahut mezar taşı üzerine işlenmiştir. Genel itibariyle baktığımız zaman at heykelli formlu mezar taşları ve koç-koyun heykelli mezar taşları Türklerle sembolleştirilmiştir. Her ikisi de kutsal sayılmıştır. At figürlü mezar taşları Türklerle coğrafi konum açısından Ortodoks Hristiyanları tarafından da sevilerek kullanılmıştır. Kültür etkileşiminin farklı bir boyutu olarak ta karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Tiflis Müzesinde yer alan XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait mezar taşlarında avcı, süvari ve sade tasvirlerle işlenmiş at figürleri dikkati çekmektedir¹²².

Koçboynuzu genel anlamıyla erkliği, liderliği temsil etmektedir. Hunlardan günümüze kadar gelen bu inanış zaman içerisinde, mimariden, halı-kilime, çiniden ve günümüz plastik sanatlarına kadar kullanılmıştır. Figür bazen gerçek kimliğinde verilirken bazen de soyutlanarak işlenmiştir. Ölen kişilerin betimlenmesinde kullanılan bu figür Türklerde kuvvet, erk olarak görülmektedir. Hatta bir kişiden övgü ile bahsederken "Koç gibi kuvvetli, Aslan gibi yürekli" gibi terimlere yer verilmektedir.

Türklerin Anadolu’ya ilk ayak basışlarından itibaren kullanılagelen bu mezar taşlarının en yaygın olduğu yerlerin başında, Kars, Iğdır, Ağrı, Van, Erzurum, Tunceli, Erzincan, Muş

¹²¹ Aktemur, “Birkaç Örnek Işığında At Heykeli Formlu Mezar Taşları ve Mezar Taşlarında At Figürü”, 2015 ‘ International Symposium on EastAnatolia – South Caucasus Cultures: ProceedingsII’, LadyStephenson Library, Newcastle upon Tyne, NE6 2PA, UK s,328-342.

¹²² Aktemur, s. 328-342.

Elazığ, Diyarbakır ve çevreleri gelmektedir¹²³. Bu tarz mezar taşı örneklerine Nahcivan’da da rastlamak mümkündür.

Erzurum’un Olur İlçesinde bulunan ve Jandarma tarafından koruma altına alınan koç heykeli formunda ki mezar taşı oldukça ilginçtir. Bu konu hakkında Yunus Berkli tarafından ele alınan makale de şu bilgiler verilmektedir, “Sanat tarihi ve Türk kültürü adına önemli bulduğumuz bu heykellerin birinin üzerindeki haç motifi, şimdiye kadar karşılaşmadığımız biçimi ile dikkat çekmektedir. 150 x 060x 0.35 cm ölçülerinde, kaidesiz ve oldukça yıprandığı görülen eser, malzeme olarak gri tuf yaş malzemedен yontulmuştur. Gövde ile ayakları tek parçadan meydana geldiği için ayakta mı yoksa oturur biçimde mi yontulduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Haç motifi genel de Kars yöresi koç motifli mezar taşlarında görülmektedir. Haç motifli mezar taşları, Gürcistan’da daha fazla görülmesine rağmen, Olur İlçesinde bulunan mezar taşında ki bu haç motifinde en önemli detay ise, haç motifinin kolları aşağı gelecek tarzda verilmesidir. Bu motif Selçuklu çift başlı kartal figüründe görülen kanatlarının iki yana dikey doğrultuda verildiği görülmektedir¹²⁴. Bu mezar taşı formunda başka süsleme ögesi bulunmaması dikkat çekmektedir.

Hiç şüphesiz bu mezar taşlarının yoğun olarak görüldüğü iller arasında Iğdır da bulunmaktadır. Koç- koyun biçimli mezar taşları, Iğdır Ovası’nda bulunan Yaycı, Küllük, Hakmehmet gibi Iğdır köylerinin yanı sıra Karakoyunlu ilçesinde de koç-koyun biçimli mezar taşları mevcuttur.

Karakoyunlu döneminden kalma koç başlı mezar taşları yöresel taşlardan yapılmış olup bunların büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Birçoğu oldukça sade olup bazı örnekler çeşitli geometrik motifleri ile dikkat çekmektedir. Bu mezar taşlarının bir kısmının üzerinde ise çeşitli semboller ve işaretler yer almaktadır. Iğdır’ın 15 km. kuzeydoğusundaki Karakoyunlu ilçesinde yer alan koç-koyun heykeli formlu mezar taşlarının yanı sıra, üzerinde el motiflerinin yer aldığı mezar taşları da yer almaktadır. Tarihi mezar taşlarına görülen el motifleri genel anlamıyla, güç, kuvveti temsil etmektedir. Ayrıca kullanılan el motifinin

¹²³ Aktemur, s. 328-342.

¹²⁴ Yunus Berkli, “Erzurum’da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelin Düşündürdükleri”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S.34, Erzurum 2007, s. 217.

dinsel açıdan da uhrevi özellik taşıdığı düşünülmektedir¹²⁵. Genel itibariyle düşünüldüğünde geçmişte ve günümüzde, becerikli olan insanlara, “el mahareti çok” anlamı yüklenmektedir. Kabartmalı olarak el işlenen el motifleri bazen tek bazen de çift olarak verilmiştir. Belki de mezar taşlarında görülen bu sembol, mezarda yatan kişinin bir işin mahiri olduğunu temsil etmektedir. Aynı bölgede, bazı mezar taşlarının üzerinde tarak motifi görülmektedir. Tarak motifinin ölen kişinin dokuyucu olduğu düşünülmektedir¹²⁶. Tarak motifi, geleneksel el sanatları içerisinde, kadın motifini de temsil ettiği için mezar sahibinin uzun saçlı, güzel bir kadın olduğu da düşünülebilir.

3.3.1.Nolu Mezar Taşı

Iğdır ili Karakoyunlu ilçesinde bulunan koçbaşı mezar taşı, mezarlığın girişinde bulunan rengi gri kahverengi olup küfeki taşından¹²⁷ yapılmıştır. Koçbaşı mezar taşının gövdesi uzun dikdörtgen bir kaide ile birleşmiştir. Kenarları oyulmuş olup ön ve arka ayaklarının bir kısmı toprak altında kalmış diğer kısmı kaba bir şekilde görülmektedir. Koçbaşı mezar hakkında yazılı herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Uğradığı tahribattan dolayı koçun gövdesi ortadan kırılmış olup üzerinde geometrik semboller yer almaktadır. Koçbalı mezarın üzerindeki motifler dört kollu yıldız şeklinde olup bunun içerisinde de bir daire yer almaktadır. Dört kollu yıldız motifi kendi içerisinde de değişik şekillere yer vermiştir. Boyun kısmı yuvarlak hatlarla ayrılmış olup küçük boynuzları içe doğru sarmal şeklindedir. Boynuzların hemen altında iki küçük gözler oluşmaktadır. Gözlerin hemen altında birer uzun çentik şeklinde burun delikleri bulunmaktadır ve yatay bir çentikle ağıza yer verilerek bir kompozisyon oluşturmuş olduğu görülmektedir (Foto. 24).

3.3.2.Nolu Mezar taşı

Koçbaşı mezar taşının Iğdır ilinin Karakoyunlu ilçesinde bulunan mezarlığın sol tarafında yer almaktadır. Gövde kısmı baş kısmı ile hemen hemen aynı boyutta olup geometrik olarak gövde kısmının küp şekline benzediği görülmektedir. Mezar taşının rengi siyaha çalan gri renkte olup gövde kısmı büyük ve hantal tutulmuştur. Kocaman boynuzları,

¹²⁵ Teferruat için bkz. M. Arslan, “Karakoyunlu’da El Motifli Mezar Taşları”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.40, Erzurum 2009, s. 210.

¹²⁶ Hamza Gündoğdu, “Üzümlü İlçesindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar, Erzincan/Üzümlü-Cimin”. Erzincan 2004. S. 111-132.

¹²⁷ Küfeki taşı, Roma ve Bizans döneminde kullanılmaya başlanan, "İstanbul taşı" olarak da bilinen 2000-2500 yıl gibi uzun bir zaman ayakta kalabilen bir taştır. En önemli özelliği zeminden çıktığı anda her türlü işleme uygun olması ve kolay işlenmesi; havayla temastan sonra havadaki karbon dioksiti bünyesine alarak sertlik, dayanıklılık ve güç kazanmasıdır. <http://www.barshanmadencilik.com/kufeki-tasi-nedir.html>.

gözleri ve sivri şekilde burnu belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Taşın kuzeye bakan yan yüzünde, yüksek kabartma tekniğinde kavisli ve keskin hatlarla işlenmiş kılıç motifi dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, kılıç motifinin etrafında işlenmiş okunamayan Arapça harflerin yer aldığı yazılar görülmektedir (Foto. 25). Kılıç motifi ölen kişinin asker veya yiğit biri olduğunu anlatmaktadır.

3.3.3.Nolu Mezar Taşı

Iğdır Karakoyunlu ilçesinde bulunan koçbaşı mezar taşı siyah renkte olup üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Koçbaşı mezar taşı yan yatmış bir şekilde görülmektedir. Gövde kısmı büyük ve hantal tutulmuş koçun başı gövdeye göre oldukça orantılıdır. Boyun kısmı yok denilecek kadar kısa olup gövde dışında diğer uzuvlar belirgin olmayıp karın kısmına işlenmiş aynı motiften iki tane kabartma olarak dikdörtgen motiflere rastlanılmaktadır. Bu motifler üzerinde geometrik olarak çeşitkenar üçgenler ile bir kompozisyon oluşturmuş olduğu dikkat çekmektedir (Foto. 26).

3.3.4.Nolu Mezar Taşı

Iğdır ilin Karakoyunlu ilçesinde bulunan diğer bir abidevi koç örneğinden olan, dikdörtgen formlu mezar taşıdır. Koç heykeli mezar taşının ayak kısımlarının tamamı toprağa gömülmüş bir vaziyettedir. Taşın rengi siyah olup uzun dikdörtgen bir formda yapılmış, üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Bu mezar taşının gövde hatları köşegenli olup baş kısmı da oldukça iridir. Başın iki yanında içe kıvrımlı kabartmalı iki boynuzun olduğu belirgin bir şekilde dikkat çekmektedir. Ense-boyun kısmı kabartma olarak işlenmiş çark-ı felek motifleriyle hareketlendirilmiştir. Türk-İslam mezar taşlarında çarkıfelek motifi iki dünya arasında geçişi temsil etmektedir¹²⁸. Ağız kısmı tamamen yıpranmış bir şekilde olan bu mezar taşlarının tahribata uğramış olduğu görülmektedir (Foto. 27)

3.3.5. Nolu Mezar Taşı

Karakoyunlu Mezarlığı'nda bulunan heykel biçimli mezar taşı, kırmızı tüften yapılmış olup üzerine eğer tasvir edilmiş tamamen süslemesiz bir mezar taşıdır. Gövdenin sağlam ve yere çökmüş vaziyette olduğu ancak orijinal kaidesinin kaybolduğu görülmektedir. Baş kopmuş olan bu mezar taşının ense-boyun ve ağız kısmının tamamen yok olmuş bir vaziyette olduğu da açıkça görülmektedir. Gövde üzerinde sade bir şekilde işlenmiş çeşitli

¹²⁸Yusuf Çetin, “Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol 3, Issue: 5, pp.353-365.

Çizgilerin yer aldığı at biçimli bu mezar taşının, gövde kısmında belirgin şekilde işlenmiş Arapça yazılar yer almaktadır (Foto. 28).

3.3.6. Nolu Mezar Taşı

Iğdır ili Karakoyunlu ilçesinde bulunan bir başka örnek de koçbaşı mezar taşıdır. Bu mezar taşı yekpare siyah bazalt taşından yapılmış olup ayak kısımlarının toprağı gömülü bir şekilde olduğu görölmektedir. Ayakta durur bir şekilde görölen bu mezar taşının kuyruk kısmı bedene göre dik tutulmuş; sırt, omuz ve kuyruk kısımlarının ise belirgin bir şekilde olduğu açıkça görölmektedir. Beden kısmının baş kısmına göre orantısız ve kabartmalı bir heybesinin olduğu dikkat çekmektedir. Gövdesi ile ayakların aynı ölçüde olduğu başın iki yanında bulunan kıvrık boynuzları kabartmalı bir şekilde işlenmiştir. Süslemesi olmayan bu siyah renkli at heykeli mezar taşının, başı dik bir şekilde gövdesiyle bir bütün içerisinde(Foto. 29).

3.3.7. Nolu Mezar Taşı

Iğdır ili Karakoyunlu ilçesinde bulunan koçbaşı mezar taşı günümüzde Karakoyunlu Mezarlığı'nın girişinde yer alan sarı kufeki renkli taştan yapılmıştır. Bu koç başlı mezar taşı toprağı gömülü yere yatık bir şekilde bulunmaktadır. Silindir formda olan koç başlı mezar taşının özellikle sırt kısmının yuvarlatılmış olduğu ve gövdenin üzerine kabartmalı dikdörtgen form içerisine işlenmiş birbirine bakar vaziyette üç hilal motifi tasvir edilmiştir. Etrafına sağlı sollu olarak hilal motifi işlenmiş olup gövdenin vücut kısmı belirgin ve detaylı bir şekilde işlenerek zengin motif ile dikkat çekmektedir. Baş kısmı vucüta göre orantılı değildir. Koçun baş kısmı gövdeden düşük seviyede ve yuvarlatılmış bir biçimde işlenmiştir. Beden daha kalın boyun kısmı ince olup başın iki yanında bulunan kıvrık boynuzları kabartmalı bir şekilde görölmektedir (Foto. 30).

3.3.8. Nolu Mezar Taşı

Iğdır ili Karakoyunlu ilçesinde bulunan koçbaşı mezar taşının gövdesi, uzun yuvarlatılmış bir yapıda olup sarı kufeki renktedir. Oturur biçimde görölen bu mezar taşı beden kısmı dikdörtgen form içerisine işlenmiş birbirine bakar vaziyette üç hilal motifle tasvir edilmesiyle, 7. Nolu koçbaşı mezar taşıyla benzer özelliklere göstermektedir. Baş gövde ile aynı seviyede olup baş kısmı karşıya bakar şekildedir. Sağlam bir gövdeye sahip olan bu mezar taşı boynuzları içe doğru kıvrımlı şekilde olup gövdeden belirgin bir şekilde ayrılmıştır. Gövdenin sağ yanında ise kazıma tekniğıyle oluşturulmuş zikzaklar ve alçak oyma tekniğinde işlenmiş keskin hatlar dikkat çekmektedir (Foto. 31).

3.3.9. Nolu Mezar Taşı

Iğdır ili Karakoyunlu ilçesinde yer alan bir başka koçbaşı mezar taşı ise siyah kufeki taştan yapılmış 9 nolu koçbaşı mezar taşıdır. Gövde kısmı büyük ve hantal tutulmuştur. Gövde üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Gövde ile baş kısmı aynı seviyede olup, baş kısmı gövdeden daha büyük tutulmuş keskin kabartma çizgilerle ayrılmıştır. Koçun başı neredeyse gövdeye eş değerde büyük tutulmuş, hatlar kabaca işlenmiş ve estetikten uzak bir görünümündedir. Kabartma olarak işlenen boynuzlar içe doğru bir sarmal oluşturmaktadır. Bu boynuzlar dışında diğer uzuvlar belirgin olup kaba taslak işlenmiştir. baş boynuzları ve ağız kısmı tamamen tahrip olduğu için orijinal kaidesi kaybolmuştur. Boynunda iki kolye olarak duran kabartma olarak işlenmiş tarak ve madalyon (dağdağan) motifi belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto. 32).

3.3.10. Nolu Mezar Taşı

Iğdır ilinin en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Karakoyunlu ilçesinde yer alan koçbaşı mezar taşı beyaz küften yapılmış olup baş kısmı gövde ile aynı düzlemindedir. Gövde daha küçük ince tutulmuş düz formdadır. Üzerinde herhangi bir kitabe ve süsleme özelliği bulunmamaktadır. Koçun baş kısmı gövdeden yüksek seviyede işlenmiş boynunda bir zincirle asılı duran ve madalyon (dağdağan) motifine rastlanılmaktadır (Foto. 33).

3.4. KÖPRÜ

3.4.1. Aliköçek (Elliküçe) Çayı Köprüsü

3.4.1.1. Yeri

Aliköçek (Elliköçe) Çayı Köprüsü; Iğdır ilinin 19 km. güneyinde yer alan Alibey Köyü ile Aliköçek Köyü arasında akan Aliköçek Çayı üzerinde ve iki dağ arasında yeni yapılan köprünün 100 m. ilerisinde bulunmaktadır (Foto.36).

3.4.1.2. Tarihçesi

Köprünün üzerinde ve çevresinde herhangi bir kitabeye rastlanılmamakla birlikte kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak, Ortaçağ'da işlek bir kervanyolu olan Doğubayazıt, Iğdır, Kars, Batum kervanyolu üzerinde bulunması ve mimari özelliklerinden dolayı Ortaçağ'da yapıldığı tahmin edilmektedir.

3.4.1.3. Plan ve Mimari Özellikler

Köprünün geçtiği yol asfaltlı olup, tamamen yıkılmaya yüz tutmuş köprüden kalan birkaç duvar kalıntısı günümüze kadar ulaşabilmiştir (Foto.37). Aliköçek (Elliküçe) kale

tepesi kalesinin doğusunda bulunan köprü, kale ile yaklaşık 1 km. uzaklık mesafesinde yer almaktadır. Bugün incelediğimizde köprünün iç harcı Horasan harcıyla doldurulmuş siyah moloz taşlarla örülü duvar kalıntılarına rastlanılmıştır. Dere yatağının üzerinde bulunan köprünün iki yakasından kuzeye bakan kısmının yaklaşık 1 m. civarında, güneye bakan kısmının ise yaklaşık yarım metre civarında duvar kalıntı izleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Köprünün tamamıyla tahrip olmasının nedenlerinin sel, deprem vb. gibi doğal faktörlerin yanı sıra defnecilerin verdiği zararlardan ötürü olduğu kanaatindeyiz (Foto.38). Kitabesi bulunmayan yapı olarak muhtemelen Ortaçağ döneminde inşa edilmiş olan Şavşat İlçesi, Meydancık beldesi, Taşköprü Mahallesi Bocanat Deresi üzerinde bulunan Meydancık Taş Kemer Köprüsü ile benzer özellikleri gözlemlenmiştir.

3.5. KALELER

3.5.1. Karakale (Sürmeli Kalesi)

3.5.1.1. Yeri

Iğdır il merkezinin Tuzluca ilçesinin karayolun üzerinde, il merkezine 10 km. uzaklıkta bulunan Karakale (Sürmeli Kalesi) Aras Irmağının güneyinde bulunan bir tepe üzerinde yer almaktadır. Hem Aras nehrinin geçit noktasında hem de Iğdır ovasına açılan yolun üzerindeki stratejik bir noktaya inşa edilmiştir¹²⁹.

3.5.1.2. Tarihçesi

Karakale'nin hangi tarihte ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Ancak ilk yapımının Eskiçağa kadar uzandığı¹³⁰ ipek yolu üzerinde bulunduğu için Ortaçağ'da da savunma amaçlı kale olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Iğdır yöresindeki diğer kale yapılarına karşılık Karakale kalesinin konumu ve şekli ile en belirgin şekilde günümüze kadar ulaşmış olduğu görülmektedir (Foto. 40).

3.5.1.3. Plan ve Mimari Özellikler

Karakale bulunduğu arazinin konumuna göre dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Aras ırmağının güneyinde yer almaktadır. Aras Irmağı ile sınırlanan kale, ırmağın kenarında bir tepelik üzerinde yapılandırılmıştır. Karakale güney ve doğu taraftan derin bir vadi ile çevrilmiştir. Ancak kalenin bulunduğu yer ırmaktan yüksek olması nedeniyle güney, güneybatı ve doğu yönde uzanan derin bir vadinin kalenin etrafını çevrelemesi kalenin bir

¹²⁹Tuncer Erdem-Nihal Sürmeli, *Iğdır Kültür ve Turizm Envanteri*, Iğdır, 2009. s. 34-35

¹³⁰Buyruk, s. 135

tepenin üzerinde olduğunu göstermektedir. Ancak sadece kalenin batı tarafı açık düz araziye uzanmaktadır. Bugün Ermenistan’la sınır olup askeri bölge içerisinde yer almaktadır.

Düzgün siyah kesme taşlardan yapılmış olan kalenin yapım malzemesi olarak Horasan harcı ile yoğrulmuş küçük moloz taşlar kullanılmıştır (Foto.41). Kalenin doğu duvarında üçü düzenli, biçim ve boyutlarda yerleştirilmiş biri yıkık olmak üzere dört adet mazgal pencere vardır ve duvarın alt tarafına ait bir kısım taşların kırıldığı görülmektedir (Foto.42). Bugünkü veriler ışığında kalenin doğu duvarı sanki ikiye bölünecekmiş gibi bir görünümde olması oldukça dikkat çekicidir (Foto.43). Kalenin diğer duvarları incelendiğinde; batı duvarının büyük ölçüde ayakta olup, sadece üst ve alt kısımları yıkılmıştır (Foto.44). Kalenin en yıkık durumda olan güney duvarının ise çok az bir kısmının ayakta olduğu görülmektedir. (Foto.45-46) Kalenin diğer duvarlarına oranla en fazla ayakta kalan kuzey duvarıdır.

Sürmeli kalesinin kuzey tarafında derin bir vadi içinde kıvrılarak akan Aras nehrine bakan ikiz gözetleme kulesi bulunmaktadır (Foto.47-48). İkiz kulesinin duvar kalıntılarına bakılırsa iki farklı renkte taşlarla işlendiği görülmektedir. Kalenin yapımında kullanılan malzeme gibi, kulede de moloz taşların örüldüğü horasan harcı kullanılmıştır.

Aras nehrine bakan ikiz kulenin büyük ölçüde hasarlı olduğu göze çarpmaktadır. Sürmeli Kalesiyle bağlantılı bir başka noktada kalenin hemen arkasında vadinin biraz derinliklerinde kalan küçük çapta mağaralara rastlanılmaktadır. Kısmen ayakta kalan kalenin kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiş olduğu günümüzde açıkça görülmektedir (Foto.49-50). Kaleden kalan izlerden muhtemelen giriş kapısı olarak tahmin ettiğimiz bir merdiven izine rastlanılmaktadır (Foto.51-52).

Kale yüzeyinde Tunç Çağı, Urartu ve Selçuklu dönemi keramik parçalarına rastlanılmıştır.¹³¹ Ayrıca kalenin bugünkü görünümünde nitelikleri anlaşılmayan pek çok yapı kalıntısı görmek mümkündür. Kalenin çevresinde bol miktarda kazı kalıntılarına rastlanıldığı için bölge askeri sınırları içerisine alınmıştır. Askeri birlikten edinilen bilgiye göre kalenin önünden geçen nehrin yarısı Türkiye’ye yarısı ise Ermenistan’a ait olduğundan kalenin aşağı kısmında çekimine müsaade edilmemiştir.

¹³¹Aslan, İhsan, Aslan, Safure, Iğdır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Iğdır İli Kültür Envanteri Renk Matbaacılık İstanbul 2012.s.18.

¹³¹ Buyruk, s. 172

3.5.2. Yüceotağ Kalesi

3.5. 2. 1. Yeri

Tuzluca ilçesinin 20 km. güneyinde Yüceotağ Köyü'nün kuzeybatısında yer alan kale yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Oldukça geniş bir alana yayılan kalenin batı alt yamacında Kible Taşı Deresi geçmektedir (Foto.53).

3.5.2.2. Tarihçesi

Üzerinde herhangi bir kitabenin veya yazılı belgenin bulunmadığı kalebölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³².

3.5.2.3. Plan ve Mimari Özellikler

Üç tarafı uçurumlarla çevrili olup etrafı sarp kayalarla kuşatılmış olduğu görülmektedir. Kaleye iniş ve çıkış zor olduğu için batı yönden yaklaşık 500 m. uzaklıkta daha kolay çıkılmaktadır (Foto.54).

Kalenin güneybatı kısmında yaklaşık 3 m. yüksekliğinde kesme taştan yapılmış bir yuvarlak burç kalıntısı mevcuttur¹³³ (Foto.55-56) Kalan duvarların alt kısmı büyük kayalarla çevrilmiş olup üst kısımlarının küçük moloz taşlarla örülmüş olduğu ve taşların arasının horasan harcıyla yoğrulmuş bir şekilde duvar kalıntı izlerine rastlanılmaktadır (Foto. 57-58). Kale içinde İncelemeler sonucunda kalenin neredeyse tamamının harap durumda olduğu ancak, kaleye ait bazı kalıntıların günümüze ulaştığı tespit edilmiştir (Foto. 59-60). Coğrafi konumu açısından stratejik bir öneme sahip oluşu, dikkat çekici bir yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısmen de olsa define avcıları tarafından kale etrafında büyük bir tahribat yapıldığı görülmektedir (Foto.61). Kalenin güneybatı yönünde oldukça geniş bir alana yayılan yerleşim alanı bulunmaktadır.

3.5. 3. Şedik Kalesi

3.5. 3. 1. Yeri

Kale Elmalı Köyü, Göктаş Köyü ve Hadimli Köyü sınırları içerisinde kalan Göктаşın kuzey doğusuna bakan sert ve dik kayalar üzerine inşa edilen, diğer kalelere göre büyük ölçülere sahip olan kale doğu batı doğrultusunda bölgeye hâkim bir yüksek tepe üzerinde yer almaktadır (Foto. 62).

¹³³ Buyruk, s. 180.

3.5.3.2. Tarihçesi

Kalenin yerleşkesinde herhangi bir kitabeye rastlanılmamaktadır. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁴.

3.5.3.3. Plan ve Mimari Özellikler

Kale uzaktan bakıldığında adeta bir dağ havası yansıtmaktadır (Foto. 63). Kalenin uygun yerlerine kulelerin inşa edildiği izlerine de rastlanılmaktadır. Köy halkından aldığımız bilgilere göre Zavot Kulesi olarak adlandırılan bu kuleler güvenliği sağlamak için gözetlemek amacıyla inşa edilmiştir. Etrafında bir köy yerleşkesine rastlanılmayan Şedik Kalesi büyüleyici görünümüyle dik kayalar üzerine saklanmış bir manzara yansıtmaktadır (Foto.64-65). Aynı zamanda bölgede yaşayan insanların su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kayaları oyarak su sarnıçlarına benzeyen oyuklara rastlanılmaktadır.

Kalenin çevresinde bir takım çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Define avcıları tarafından kaçak kazılar sonucu çevresinin tahrip olduğu karşımıza çıkmaktadır (Foto.66-68). Kalenin doğu yönünde akan bir derenin varlığına rastlanmış olup bu derenin kaleyle bir bağlantısı olduğu bilinmektedir.

3.5.4.Katırlı Kalesi

3.5.4.1.Yeri

Katırlı Kalesi, Tuzluca ilçesinin 32 km. güneyinde bulunan Katırlı Köyü'nün doğusunda ve Aşık Hüseyin Köyü'nün kuzey mevkiinde yer alan bir tepe üzerinde kurulmuştur (Foto.69).

3.5.4.2. Tarihçesi

Tarihi kaynaklarda kalenin kimler tarafından inşa edildiği bilinmemektedir Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁵.

3.5.4.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kalenin çevresinde Yağlı, Aslanlı, Gedikli kalelerinin yer almasıyla beraber Güllüce, Molla kamer, Yassı bulak, Doğanyurt, Yağlı Köyleri bulunmaktadır. Bugün sarp kayalıklar üzerine inşa edilen kale incelediğinde tamamen tahrip edilmiş bir vaziyette olup bazı kısımlarında günümüze ulaşan duvar kalıntılarına rastlanılmaktadır (Foto.70-71-72). Bu duvarlar kuru duvar yöntemiyle yapılandırılmıştır. Kalenin doğusunda bir su göleti mevcut

¹³⁴ Buyruk, s. 181.

¹³⁵ Buyruk,s. 194.

olup, su göletin üst tarafında kalenin bulunduğu tepenin çevresinde kuzeyden güneye doğru bir su yolu görülmektedir (Foto.73-74).

Günümüzde kale incelendiğinde yapı kalıntı ipuçlarından yerleşim yerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki yapıların temel izlerinden yapıların birkaç odadan oluştuğu ve dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. (Foto.75-76-77). Çevresinde keramik izlerine rastlanılan kalede kaçak kazı izleri de tespit edilmiştir.

3.5.5. Doğanyurt Köyü Kulesi

3.5.5.1. Yeri

Tuzluca ilçesinin 37 km. uzaklığında bulunan doğan Doğanyurt köyünün kuzeyine düşen düz bir tepe üzerine kurulmuştur (Foto.78).

3.5.5.2. Tarihçesi

Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁶. Iğdır Kervansarayı'nın yakınında bulunması kervanyolunu ve kervansarayı koruma amaçlı kullanıldığını göstermektedir.

3.5.5.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kule Gülahmet ve Yağlı kalelerine komşu olup, doğusu Iğdır Kervansarayına bakmaktadır. Bugün kalenin birçok kısmının tahrip olduğu görülmektedir.

Azda olsa kaleden kalan kalıntı izlerinden anlaşıldığı göre; siyah moloz taşların kullanıldığı görülmektedir (Foto.79). Ayrıca kulenin bulunduğu vadi köylüler tarafından hayvanların otlatma yeri olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer kalelerde olduğu gibi kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir.

3.5.6. Gülahmet Köyü Kulesi

3.5.6.1. Yeri

Tuzluca ilçesinin 44 km. güneydoğusunda bulunan Yağlı Köyü ile Gülahmet Köyü arasında kalan yüksek bir tepenin üzerine inşa edilmiştir (Foto.80).

¹³⁶ Buyruk, s. 199.

3.5.6.2. Tarihçesi

Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁷.

3.5.6.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kulenin çevresi oldukça dağınık sarp kayalarla çevrilidir. Kulenin güneyi, adeta kartpostal görünümünü andıran ard arda sıralanmış tepeler çekici bir görünüm kazandırmaktadır. Günümüze neredeyse tamamı tahrip edilen kuleden sadece bir takım siyah taş birikintisine rastlanılmıştır (Foto.81). Ayrıca doğusunda köye bakan kısımlarında yerleşim izlerine de rastlanmaktadır.

3.5.7. Kervansaray Köyü Kalesi

3.5.7.1. Yeri

İğdır şehir merkezinin yaklaşık 35 km. güneyinde, kuzeyi kervansaraya, güneybatısı Kervansaray Köyüne bakan, derin bir dere yatağı ile sınırlanan kale; vadiye hâkim bir tepe üzerinde kurulmuştur (Foto.82).

3.5.7.2. Tarihçesi

Yapımı siyah kesme taşlarla ve Horasan harcıyla örülü bu kalenin kim tarafından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Kalenin etrafı incelendiğinde herhangi bir kitabeye rastlanılmamıştır. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır

3.5.7.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kale yolu, kervansaray ve köy okulu istikametinden sola doğru, Kervansaray Köyü yokuşunun batısına kadar uzanmaktadır (Foto.83-84).

Kalenin tamamı tahrip olmakla birlikte zemin seviyesinden 3-4 m. yükseklikte örülmüş sur duvar kalıntılarına rastlanılmaktadır (Foto.85-87).

Kalenin tahribi sırasında muhtemelen sarp kayalar yerlerinden sökülerek kalenin etrafına dağılmış olduğu görülmekte olup bir kısmının köy halkı tarafından yapı malzemesi olarak kullanılmış olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Foto.88-90). Köy halkından duyduğumuz bir rivayete göre dereden akan suyun kale halkı tarafından kullanıldığı söylenilmektedir (Foto.91-92).

¹³⁷ Buyruk, s. 145.

3. 5. 8. Aliköçek (Elliküçe) Tepesi Kalesi

3.5.8.1. Yeri

Köy halkı tarafından eski ismi Elliküçe olarak bilinen Iğdır'ın 20 km. güneyinde bulunan kale, Aliköçek köyünün kuzeyinde Iğdır ovasına hakim bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Foto.93).

3.5.8.2. Tarihçesi

Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁸.

3.5.8.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Köy muhtarı Mehmet Reşit Akgün'den aldığımız bilgiler doğrultusunda Aliköçek kale tepesi kalesinin bulunduğu tepenin doğusu Korhan Paşa Karakolu, güneyi Aliköçek Köyüne baktığı ve eski İpek yolunun geçtiği bir güzergâhta bulunduğu söylenilmektedir.

Kalede bulunan blok yatay bir kara taşın kalenin giriş kapısına ait olduğu tahmin edilmektedir (Foto.94).Ayrıca Aliköçek Tepesi Kalesi'nin hem kale hem de kilise olarak kullanıldığı söylenmektedir. Kalenin bulunduğu tepede azda olsa mimari kalıntılara rastlamak mümkündür (Foto.95). Kalenin duvarlarının horasan harcıyla inşa edildiği görülmektedir.

Günümüze ulaşan Aliköçek (Elliküçe) kalesinin etrafına saçılmış bir kısım siyah kesme taş dışında bir kaleyi anımsatmayacak kadar tamamı tahrip olmuş bir vaziyette olduğu görülmektedir (Foto.96). Bugün incelendiğinde herhangi bir duvar kalıntılarına rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla kalenin tamamının toprak altında kalmış olduğu kanaatine varmaktayız.

Köylüler tarafından korunma altına alınan kale etrafı taşlarla çevrili olup yerleşim yeri izlerine rastlanılmaktadır. Kalenin yerleşimi üzerinde birkaç parça keramik bulunmuştur (Foto.97). Define avcılarının yaptığı kaçak kazılar sonucu kale ve çevresinde büyük bir tahribat oluşmuştur (Foto.98).

3. 5. 9. Güngörmez Kalesi

3.5.9.1. Yeri

Iğdır ilinin yaklaşık 38 km. güneybatısında bulunan Güngörmez Köyü'nün tam karşısına bakan kale oldukça büyük sarp kayalar üzerinde yer almaktadır (Foto.99-100).

¹³⁸ Buyruk, s. 155.

3.5.9.2. Tarihçesi

Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁹.

3.5.9.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yolunun olmayışından dolayı yaklaşık 1,5-2 saatlik yürüyüş mesafesinde olan kaleye oldukça yüksek ve dik bir tepeden ulaşılmaktadır (Foto.101-102). Sarp kayalar üzerinde yer alan kaleye, çoğu aşınmış bir vaziyette olan taş merdivenlerden çıkılarak varılmaktadır (Foto.103). Savunma gereksinimiyle çok yüksek sarp kayalar üzerine kurulması, kaleye ayrı bir özellik vermektedir (Foto.104-105).

Kalenin ana girişi yaklaşık 2,5-3 m. genişlikte olup batıda daire, doğuda da kayalara bitişik yarım daire şeklindeki iki burç arasında bulunmaktadır. Bugün bakıldığında burçların iç kısımları büyük bir kısmı yıkık durumda olduğu tespit edilmiş olup ancak büyüleyici görünümünü kaybetmemiştir (Foto.106-107-108). Kalenin sur duvarlarının üst kısımlarının büyük ölçüde harap olması belirgin olarak görülmektedir (Foto.109-110). Girişin solunda bulunan doğal kaya üzerine inşa edilmiş olan silindir şeklindeki burçların üst kısımlarından alt kısımlara doğru üçgen bir biçimde tahrip olduğu buna rağmen burç özelliğini yitirmediği göze çarpmaktadır.

Konumu itibarıyla ilginç bir görünümüne sahip olan kaleye uzaktan bakıldığında yalnızca iri, sert ve dik taşlarla örülü bir görüntü vermekte, ancak yaklaşıncı sarp taşlar üzerine kurulu sur duvarları ve şaşırtıcı burçlarıyla oldukça ihtişamlı bir görüntü kazandığı görülmektedir. Kale sur duvarlarının bugünkü şekliyle güneybatıya bakan kısımları yaklaşık 2 m. kuzeybatıya bakan kısımları ise yaklaşık 1-1,5 m. yükseklikte süreklilik göstermekle birlikte diğer taraflarında bu süreklilik izlenilmemektedir. Kalenin arka kısmında dağa bakan yamaçta kayaların arasında taş basamaklar göze çarpmaktadır.

Bozulmadan muhafaza edilebilen kale diğer kalelere göre ender rastlanılan bir manzara görüntüsünü vermektedir. Kalenin sur duvarlarından kalan kalıntılardan duvarları dıştan kırmızı düzgün kesimli kesme blok taşlarla örülmüş olup iç tarafları ise horasan harcıyla sıvanmış küçük moloz taşlarla inşa edilmiştir. Bu görünümü ile orijinallliğini büyük ölçüde muhafaza ettiği anlaşılmaktadır (Foto.111-112). Bu duvarlar gerek malzeme gerekse duvar örgü tekniği ile Ortaçağ özelliği göstermektedir.

¹³⁹ Buyruk, s. 149

Köy halkından aldığımız bilgilere göre kalenin yaklaşık 500m.kadar aşağısında bulunan kaynak suyunun var olduğu ve bu suyun çok soğuk, sodalı ve şifalı olduğu bilgisine ulaşılmamıştır. Ayrıca kalenin etrafının yerleşim yeri olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır (Foto.113-114)

3.5.10. Kızılkuale Köyü Kalesi

3.5.10.1. Yeri

Güngörmez Kalesi'nin kuzeyine bakan Kızılkuale Köyü'nün batı istikametinde yer alan kale Iğdır şehir merkezinin yaklaşık 36 km. güneybatısında yüksek kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Foto.115-116).

3.5.10.2. Tarihçesi

Kalenin kimler tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemekte olup tarihi kaynaklarda kalenin ismine rastlanılmamaktadır. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁰.

3.5.10.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Oldukça stratejik bir konuma sahip olan Kızılkuale Köyü Kalesi büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen sur duvar izleri belirgin bir şekilde kendini göstermektedir (Foto.117).

Horasan harcıyla yoğrulmuş küçük moloz taşlarla inşa edilen Güngörmez Kalesi'nin tersine; bu kalede dışları yontulmuş taşlarla yapılan kuru duvar tekniğine rastlanılmaktadır. Kale civarında birçok kalıntının görülmesinin yanı sıra; azda olsa duvar kalıntılarını günümüze ulaştığını görmek mümkündür (Foto.118-120).

Kızılkuale Köyü Kalesi'nin köylüler tarafından hayvanların otlatma yeri olarak kullanılmasının yanı sıra kalenin tahribi sonucunda sökülen taşlarında bazı yapılarda kullanılmış olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca kalenin etrafı incelendiğinde keramik örneklerine de rastlanılmıştır. Define avcıları tarafından kale etrafında büyük bir tahribat yapıldığı görülmektedir (Foto.121).

¹⁴⁰ Buyruk, s. 147.

3.5.11. Caf Kalesi

3. 5.11.1. Yeri

Iğdır'ın yaklaşık 25 km. güneyinde Doğubayazıt yolunun sağında yer alan bir vadi üzerinde bulunmaktadır (Foto. 122).

3.5.11.2. Tarihçesi

Tarihi kaynaklarda ismine rastlanılmayan bu kalenin kimler tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴¹

3.5.11.3. Plan ve Mimari Özelliği

Oldukça geniş bir alana sahip olan bu kalenin Ağrı Dağı'na bakan doğu yönünde günümüzde yıkılmış ve terkedilmiş yerleşim izlerine rastlanılmaktadır (Foto. 123).

Günümüze kadar oldukça harap halde ulaşan kaleden çok az bir kalıntı görülebilmektedir. Bugün incelendiğinde sarp kaya yığını sürekliliğini göstermektedir. Çevresindeki mimari kalıntıların varlığı kalenin önemli ölçüde bir yerleşim alanı vasfı taşıdığını ortaya koymaktadır (Foto. 124).

Kalenin bugünkü kalan izlerinden kare veya dikdörtgen şeklinde yapı kalıntıları dikkat çekmektedir. Mimari özelliği göz önünde bulundugunda inşa edilen temel taş kalıntılarına bakılarak temel duvar kalıntılarının 1,5 ya da 2.m. olarak yapıldığı görülmektedir. Özellikle karayolunun geçmesiyle bir kısmı tahrip edilmiş olan kalenin çevresinde keramik örneklerine rastlanılmıştır. Konumu itibari ile batı tarafının bir bölümünde sarp kaya yığına, diğer taraflarının tamamen tahrip olmuş bir şekilde olduğuna ulaşmakla birlikte sur kalıntılarına da rastlanılmaktadır (Foto. 125-126)

Bugün yolun bitişiğinde yer alan Caf Kalesi'nin kuzeyine bakan şehre meyilli yol üzerinden Botaş boru hattının geçtiği görülmektedir. Güneyinde ise briket fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca, kaçak kazı izlerine de rastlanılmaktadır.

¹⁴¹ Buyruk, s. 129

3.5.12. Suveren Kalesi

3.5.12.1. Yeri

Iğdır merkezinin yaklaşık 16 km. güney doğusunda, Iğdır Üniversitesi'nin istikametinde bulunan adını Suveren Köyü'nden alan kale, Suveren Köyü'nün güneybatısına doğru büyük ve derin bir vadiye meyilli alçak bir tepe üzerine kurulmuştur (Foto.127).

3.5.12.2. Tarihçesi

Tarihi kaynaklarda ismine rastlanılmayan bu kalenin kimler tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴².

3.5.12.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Ağrı Dağı'nın kuzey yamacında, derin bir vadi üzerinde bulunan Karakaya tepesi üzerine kurulmuştur (Foto.128). Ağrı Dağı'nın doğusuna bakan yönde tek katlı bir kısım taş yapımlı, virane, yıkık ve terkedilmiş evlerin mevcut olduğu görülmektedir. Kalenin karşısında bulunan tepe üzerinde de yerleşim izlerine rastlanılmaktadır. Günümüze ulaşan kaleden bazı duvar kalıntılarında kesme taş işçiliğine rastlanılmakla duvarların iç tarafında çamur ve çakıl malzemesinin kullanıldığı görülmektedir (Foto.129).

Ayrıca surların çevresinde halka şeklinde temel siyah taşlarla çevrelenen mimari kalıntılara da ulaşılmaktadır. Kale alanı içerisinde mevcut olan mezarlıkların çoğu kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir. Kaleye giden yol yaklaşık 2 m. genişliğinde olup çoğu yerleri tahrip olmuştur. Kale içinde merdivenle inilen bir su sarnıcı bulunmakta olup içi taş ile doldurulmuştur ¹⁴³. Kalenin üzerine yüksek gerilim hattıyla beraber su deposunun yapılmış olduğu görülmektedir (Foto.130-131).

3.5.13. Gaziler Köroğlu Kalesi

3.5.13. 1. Yeri

Tuzluca İlçesi'nin yaklaşık 42-45 km. güneyinde Rağbet Köyü, kuzeybatısında Gaziler Köyü arasında yüksek, dik ve sarp kayalık yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto.132-133).

¹⁴² Buyruk, s. 132.

¹⁴³ Erdem-Sürmeli, s.59.

3.5.13.2.Tarihçesi

Kalenin kimler tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemekte olup tarihi kaynaklarda kalenin ismine rastlanılmamaktadır. Kalenin etrafı incelendiğinde herhangi bir kitabesinin mevcut olmadığı görülmektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁴.

3.5.13.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Zamanla kayalıkların aşınması sonucu, adeta merdiven görünümünü veren basamaklar oluşmuş olup, kenarlarına tutunmak amacıyla köy halkı tarafından rahatlıkla kaleye çıkılabilmesi için demir direklerin dikildiği görülmektedir. Kalenin girişinin güneybatısına bakan kısmında yaklaşık 3m.yüksekliğinde sur duvarlarının halen daha günümüzde ayakta kaldığına rastlanılmaktadır. Sarp kayalık üzerine kurulan kale güneybatısında Aras nehrini, kuzeyinde Rağbet köyünü, Güneyinde Gaziler Köyünü kontrol altında tutan geniş bir vadi üzerinde yer alışıyla büyüleyici ve aynı zamanda ürpertici görünümüyle oldukça dikkat çekici bir özellik kazanmaktadır. Kaleye bakıldığında üç tarafı uçurumlarla çevrili olduğu görülmektedir (Foto.134-135).

Kalenin sur duvarlarında kesme taşlar kullanılmakla beraber bu duvarların üzerlerinin horasan harcıyla sıvandığı izlerine rastlanılmaktadır (Foto.136). Kalenin bulunduğu alanda üç adet su kuyusu mevcuttur. Bunlardan kuzey ve güneyde olanlar kurumuş, doğusundaki su kuyusu ise taş ve toprakla tamamen kapatılmış olduğu görülmektedir (Foto.137-138). Ayrıca kalenin batıya bakan kısmında yerleşim izleri de karşımıza çıkmaktadır.

Kısmen de olsa kaçak kazılardan dolayı belirli yerler tahrip edilmiştir (Foto. 139). Kale yüzeyinde az miktarda seramik parçalarına rastlanılmaktadır.

3.5.14. Gaziler Köyü Kız Kalesi

3.5.14.1. Yeri

Tuzluca ilçesinin yaklaşık 27-30km. uzaklığın da bulunan bahçeli meydan köyü yolunun sağ tarafında; Güneyinde Köroğlu Kalesi kuzeybatısında Gaziler Köyü olmak üzere alçak bir tepe üzerinde yer almaktadır (Foto. 140-141).

3.5.14.2. Tarihçesi

Kalenin kimler tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemekte olup tarihi kaynaklarda kalenin ismine rastlanılmamaktadır. Kalenin etrafı incelendiğinde herhangi bir kitabesinin

¹⁴⁴ Buyruk, s. 165.

mevcut olmadığı görülmektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁵.

3.5.14.3. Plan ve Mimari Özelliği

Gaziler Köroğlu Kalesi ile Gaziler Kız Kalesi arasındaki mesafe yaklaşık 2km. olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin bulunduğu alan üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanılmamaktadır. Günümüzde Kale tamamen tahrip bir vaziyette olup sadece sur duvarları kalıntıları görülmektedir. Yaptığımız incelemelerde kalenin sur duvarlarının siyah taşlarla yapıldığı, horasan harcıyla örüldüğü kısmen anlaşılmıştır (Foto.142-143)

Kalenin yaklaşık 300 m. alt tarafında bir dere yatağının ve bu dere yatağının altında kalan alanda baraj yapımı sırasında yapılan çalışmalarda su boruları yerleştirilirken un değirmeni izlerine rastlanılmış olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Yine Kale gaziler köy halkından aldığımız bilgilere göre; Kalede yaşayanların çoğunun bayan olduğu için kız kalesi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca eski adının Pernavut olduğu ve daha sonra Gaziler Kız Kalesi olarak değiştirildiği söylenmektedir. Define avcıları tarafından yapılan kaçak kazılar sonucu büyük bir kısmı tanımayacak hale gelmiştir (Foto.144-145).

İncelemeler sonucunda kale ve çevresinde keramik izlerine rastlanılmıştır. Ayrıca kalenin kuzeyinde günümüzde yapılandırılmış olan elektrik santralinin yapıya zarar verdiği anlaşılmıştır.

3.5.15.Melekli Delikli Taş Kalesi

3.5.15.1. Yeri

Iğdır ilçesinin yaklaşık 9 km. kuzeyinde Melekli kasabasının kuzeydoğusunda, Karakoyunlu ve Aralık ilçesi karayolu üzerinde doğuya uzanan bir düzlük içerisinde alçak bir tepe üzerinde yer almaktadır (Foto.146-147).

3.5.15.2. Tarihçesi

Tarihi kaynaklarda adına rastlanılmayan kalenin kimler tarafından ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak bölgedeki diğer kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar

¹⁴⁵ Buyruk, s. 169.

uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁶.

3.5.15.3. Plan ve Mimari Özelliği

Sönmüş volkanik Ağrı dağı eteklerinde bir yığın püskürük taşların oluşturduğu dikdörtgen biçiminde geometrik şekillere rastlanılmıştır (Foto.148). Yöre halkı arasında çeşitli efsanelere konu olmuş kale için Melekli kasabasında ikamet eden Hanım Cangel adlı yaşlı kadın:“İki aşığın arasını bozmaya çalışan ve pişman olan kişilerin “Allah’ım bizi taş et” duası üzerine birbirine kafaları yapışık aşağıya meyilli bir şekilde taşa döndüklerini” söylemektedir. İki taşın ortası delik olduğu için kalenin adı yörede Delikli Taş Kalesi oluşmuştur (Foto.149). Ayrıca köy halkının delikli taş arasından geçerek dilek tutup taş yapıştırdıkları anlatılmakta olup günümüzde de halen daha dilek tutarak etrafına para, altın vb. nesneler atılmaktadır. Ancak bu taş günümüzde önceki halinden farklıdır. Zira köy halkından aldığımız bilgiye göre bir traktörün çarpması sonucu kayanın üst kısmı yıkılmış ve tahrip olmuştur. Zamanla yok denilecek kadar tahrip olan kalenin yapımında kullanılan moloz taşlarının sökülerek başka yapılarda kullanılmış olduğu söylenilmektedir. Kalenin etrafında yerleşim alanı izlerine rastlanılmaktadır. Kaçak kazılar sonucu tamimiyle tahrip olan kalede keramik kalıntıların olduğu tespit edilmiştir. Ovaya hâkim alçak bir tepe üzerine kurulu, oldukça stratejik bir konuma sahip olan kale, büyük oranda tahrip olmasına rağmen sur duvar izleri bariz bir şekilde görülmektedir (Foto.150).

3.5.16. Iğdır (Korugan) Kalesi

3.5.16.1. Yeri

Bugün ayakta olmayan ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen Iğdır (Korugan) Kalesi Iğdır şehir merkezinin yaklaşık 36 km doğusunda bulunan Ağrı Dağı’nın kuzey yamacında yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Foto.151).

3.5.16.2. Tarihçesi

Günümüzde kaleden kalan hiçbir kalıntıya rastlamadığımız için,2002 yılında, Hasan Buyruk’un yüksek lisans tezinde anlatılan bulguları baz almaktayız¹⁴⁷. Bu bulgulara göre; Iğdır (Korugan) kalesi üzerinde herhangi bir kitabe veya yazılı belge bulunmamakta, kalenin kim tarafından hangi uygarlıkta yapıldığı da bilinmemektedir. Ağrı Dağı’nın kuzeyinde yer alan Korugan kalesi bölgeye hakim bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Ancak bölgedeki diğer

¹⁴⁶ Buyruk, s. 115

¹⁴⁷ Bkz. Buyruk, s.25

kaleler gibi ilk yapımı Eskiçağ'a kadar uzanan kalenin stratejik konumundan dolayı Ortaçağ ve sonrasında da kullanıldığı tahmin edilmektedir.

3.5.16.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Günümüzde kaleden kalan hiçbir kalıntıya rastlanmadığından yine Hasan Buyruk'un çalışması dikkate alınarak şunlar söylenebilir. Bir kaya üzerine inşa edilen kale, günümüze kadar tamamen tahrip bir vaziyette ortaya çıkmakla beraber kaleden sadece sur duvarları kalıntılarına rastlanılmaktadır (Foto.152). Kale iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kalenin çok eskiden beri var olduğunu ve çeşitli kavimler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Geniş bir alanı kaplayan kalede duvar örgü sistemi ve büyük blok taşların kullanıldığı görülmektedir. Dış kalede günümüze kadar gelen sur duvarların bir kısmı harçsız örüldüğü ve içerisinde moloz taşlarla doldurulduğu görülmektedir (Foto.153). Sur duvarların kalınlığı 1-1-5 m yi geçmemektedir¹⁴⁸. İç Kalede horasan harcıyla yoğrulmuş küçük moloz taşlarla düzgün kesme taş işçiliğine rastlanılmakla birlikte tepenin en üst noktası kare plan yapısı göstermektedir. Oldukça geniş bir alana sahip olan bu kalenin Ağrı Dağı'na bakan doğu yönünde günümüzde yıkılmış ve terkedilmiş yerleşim izlerine rastlanılmaktadır. İç kale ne de dış kale surları sağlam olarak günümüze gelememiştir. Kalenin etrafında sivil yerleşim yeri olduğu belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir erzak deposu bununla birlikte iki adet su kuyusu görülmektedir. Ayrıca kalenin batıya bakan kısmında yerleşim izleri de karşımıza çıkmaktadır.

3.6. KİLİSE

3. 6. 1. Suveren Kilisesi

3.6.1.1. Yeri

Korhan Kalesi'nin batısında ovada ve Iğdır'dan Korhan yaylasına ulaşan yolun bitimindeki düzlükte ve yolun sağ tarafında bulunmaktadır (Foto.156).

3.6.1.2. Tarihçesi

Üzerinde herhangi bir yazılı belgenin bulunmadığı kilisenin X. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Buyruk, s.26

¹⁴⁹ Erdem-Sürmeli, s. 61.

3.6.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Oldukça harap haldeki kiliseden günümüze birkaç duvar kalıntısı ile apsis bölümüne ait bir kısım duvar kalıntısı ulaşmıştır. Sarımsı düzgün kesme taşlara sahip kilisenin kalan izlerden yonca yaprağı planlı bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Foto.157).

Kilisenin olduğu bölge yerleşim yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Eski eser kaçakçıları tarafından tamamen kazılarak tahrip edilmiştir. Köylüler tarafından taşları sökülerek günümüzde sadece temel izleri olan yapı kalıntıları kalmıştır. Bu yapılar moloz taş örgülü olup harç malzemesi olarak toprak kullanılmıştır (Foto.158-159-160). Kilisenin bir bölümü köylüler tarafından yapıdan kalan kalıntılar kullanılarak hayvanların barınağına dönüştürülmüştür. Kalan izlerden yapının plan ve mimari özellikler bakımından Kars Kalesi'nin güney eteğinde Kale İçi Mahallesi'nde yer alan Havariler Kilisesi¹⁵⁰ ile benzer özellikler göstermektedir (Foto.161).

3.6.2.Karaçomak Köyü Kilisesi

3. 6.2.1. Yeri

İğdır merkezine yaklaşık 25 km uzaklıkta olan Karaçomak Kilisesi yolun bitiminde bulunan düzlükte yolun sağ tarafında yer almaktadır (Foto.162).

3.6.2.2. Tarihçesi

Karaçomak Kilisesi'nin üzerinde herhangi bir yazılı belgenin bulunmamaktadır. Ancak kilisenin ilk yapımının Ortaçağ dönemi olduğu tahmin edilmektedir.

3.6.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kilisenin bulunduğu yerin yerleşim yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kilisenin sağında taşlarla örülü bir ev solunda ise bir cami bulunmaktadır (Foto. 163). Kilisenin üst kısmı tamamen yıkılmış olup ayakta duran gövde duvarları sarımsı kesme taş (orta çağ tekniği) ile örülmüştür. Köy merkezinde hala kalıntıları bulunan kilisenin formu dikdörtgen şeklindedir. Kiliseden kalan izlerden kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiş olduğu görülmektedir (Foto.164-166). Köylüler tarafından Zor Köyü olarak adlandırılan Karaçomak Köyündeki bu kilise aynı zamanda dönemin önemli yerleşim yerleri arasında olması özelliğiyle dikkat çekmektedir.

¹⁵⁰ <http://www.karskulturturizm.gov.tr/yazdir?B38B000912A542B0467471D2998F1C46>; Erişim tarihi:08.08.2018

IV. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Bir milleti millet yapan, o milletin fertlerinin zaman içinde oluşturduğu ortak kültürdür. Bu kültür çerçevesinde yapmış oldukları anıtsal eserler nesillerden nesillere geçerek bu mirasın yarınlara aktarılacak yaşatılmasına zemin hazırlamaktadır. Bu eserler aynı zamanda bir milletin kültür çevresini aksettiren birer belge niteliği taşımaktadır. Bu itibarla kervansaraylar, kümbetler, köprüler, kaleler, döneminin mimari özelliğini, sosyal durumunu, ekonomisini, askeri yönünü, ticari hayatını yansıtmaları sebebiyle Türk tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Ağrı Dağı eteğindeki Serhat/Sahat Çukuru olarak da adlandırılan Iğdır'da tarih öncesi çağlardan beri gelip yerleşmiş farklı ırk, din ve dilleri barındıran insan toplulukları ve devletler bölgede zengin bir kültür ortamı bırakmışlardır. Bu kültür kalıntılarından bölgedeki ilk dönem yerleşmelerin Ağrı Dağı eteklerinde ve ovada yer alan yüksek kayalıklar üzerinde olduğu görülmektedir. Iğdır'da incelenen Ortaçağ dönemine ait mimari yapılar arasında; kervansaray, kümbet, köprü ve kaleler önemli yer tutmaktadır. Anadolu'yu Asya'ya bağlayan bir geçiş güzergâhı üzerinde yer alan Iğdır, Ortaçağ Türk tarihinde stratejik önemini korumuş ve bu önemi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Ortaçağ Anadolu ekonomisinin can damarlarından birisi olan, ticaretin gelişmesinde rol oynayan İpek Yolu ve tali yollarının kesiştiği bir kavşakta bulunan bölge bu konumu sayesinde son dönem Anadolu Selçuklu kervansaray mimarisinin en güzel örneklerinden birisi olan Iğdır Kervansarayı'na sahip olmuştur. Araştırmamızın konusu kapsamında incelediğimiz kervansarayın yerleşim alanların dışında kalması ve yapı malzemesinin sağlamlığından dolayı önemli mimari elemanlarıyla birlikte günümüze kadar ulaşmıştır. Yapı planına ve taç kapısının üzerinde bulunan süslemelerin özelliklerine bakılarak XIII. yy. sonu XIV. yy. başına tarihlendirilmektedir. 22×52 metrelik bir alan üzerine inşa edilen kervansaray, dikdörtgen planlı ve üç bölümlü mekânda gelmekte olup duvarları dış cephede payandalarla desteklenmiştir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturtulmuş olan yapıya giriş, doğu cephe ortasından sağlanmaktadır. Cephenin iki köşesi yuvarlak takviye kulesi ile tahkim edilmiştir. Kervansarayın süslemesinin en yoğun olduğu dış cephelerinden biri olan taç kapı dışında herhangi bir süsleme unsuru görülmemektedir. Sade bir görünüme sahip olan yapı kuzey ve güney cephelerdeki yarım daire şekilli payandalar hem yapıyı desteklemekte hem de yapıya hareket kazandırmaktadır. Bu taç kapılarda geometrik ve bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Bütün bu özellikleriyle Anadolu'daki kervansaraylar

içerisinde doğunun sınırı olan Iğdır'da bulunan Ejder Kervansarayı'nın gerek tarihi gerek kültürel gerekse Ortaçağ ekonomi tarihi açısından önemli bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır. Plan gelişim açısından Selçuklu kervansaray mimarisinin en son örneklerinden biri olan Iğdır Kervansaray giriş kısmındaki mekânlarının tonoz örtü sistemi açısından Bitlis Hüsrev Paşa Hanı'dır¹⁵¹ (Çiz.7), Erzurum-Aşkale'deki Hacı Bekir Hanı (Çiz. 8) ile ayrıca üç nefli ana mekânı açısından da Erzurum-Aşkale Karasu (Aşveyishan) Hanı¹⁵² (Çiz. 9) Amasya-Tokat arasındaki Erzinepazarı Hanı¹⁵³ (Çiz. 10), ile büyük benzerlik göstermektedir. Giriş mekanı ve solundaki hücre, tonoz örtüleriyle dikkati çeken Kervansarayda benzer teknikle inşa edilmiş tonozlara Ani'de Manuçehr Camii'nde (XI. yy.) de rastlanmaktadır¹⁵⁴

Stratejik öneme sahip yollar üzerinde, askeri önemi olan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda savunma ve güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı ve burçlu yapılar olarak tanımlanan kaleler, dünyanın diğer coğrafyalarında olduğu gibi, Anadolu'da da siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik gelişim açısından önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Çalışmamızda Iğdır merkez ve beldelerinde bulunan ilk yapımları muhtemelen Eskiçağa kadar uzanan ancak Ortaçağ'da da kullanılan birçok kale ve kule mevcuttur. Karakale (Sürmeli Kalesi), Yüceotağ Kalesi, Şedik Kale, Katırlı Kale, Doğanyurt Kalesi, Gülahmet Köyü Kalesi, Kervansaray Köyü Kalesi, Aliköçek (Elliküçe) Kalesi, Güngörmez Kalesi, Kızılkule Köyü Kalesi, Suveren Kalesi, Gaziler Köroğlu Kalesi, Gaziler Köyü Kız Kalesi, Melekli Delikli Taş Kalesi, Iğdır Korugan Kalesi incelememize konu olmuşlardır. Bu kadim şehrin müdafaa amaçlı olarak karşımıza çıkan kaleleri konumları ve plan özellikleri bakımından değerlendirildiğinde genellikle stratejik noktaları, geçiş güzergâhlarını veya yolları kontrol etmek amacıyla sarp kayalıklar üzerine inşa edildikleri görülmektedir. Kalelerin plan özellikleri daha çok üzerinde kuruldukları kayalıkların doğal yapısına göre şekillenmektedir. Genellikle üç tarafı sarp kayalıklarla çevrili bu kale veya kulelerin bir yönden sadece girişe uygun olduğu, bu yerde de giriş kapılarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Iğdır'da bulunan birçok kale de malzeme olarak moloz taş kullanılmıştır. Daha özensiz bir işçiliğe sahip olan bu kalelerde beden duvarları doğa şartları ve insan tahribatı neticesinde yüksekliklerini zamanla kaybetmiş, birçoğu temel seviyesinde günümüze ulaşabilmiştir. Düzgün kesme taş işçiliği ve Horasan harcının kullanıldığı kalelerde ise yöre

¹⁵¹ Ünal, s. 342.

¹⁵² Hamza Gündoğdu, "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı." *Vakıflar Dergisi*, 22 (1991), s. 289-300.

¹⁵³ <http://www.turkishhan.org/ezinepazar.htm> (Erişim tarihi: 08.05.2018)

¹⁵⁴ Gültekin, s.130

halkı düzgün yonu taş diye kale duvarlarından bulunan taşları sökerek inşa malzemesi olarak kullanmışlardır. Ayrıca hemen hemen tüm kalelerin içlerinde ve çevrelerinde yapılan kaçak kazılarla yapılara büyük zararlar verilmiştir. Bu kaleler plan ve malzeme özellikleri bakımından başta Ağrı ve Kars olmak üzere yakın illerdeki kalelerle benzer özellikler taşımaktadırlar. Muhtemelen Ortaçağ döneminde yoğun olarak kullanılan Ağrı'nın Hamur Karlıca (Şoşık) Kalesi ve Çırpılı Kalesi benzer özellikler göstermektedir¹⁵⁵ (Foto.154-155).

Iğdır ve çevresinde geçmişte çok zengin bir anıt mezar geleneğinin olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu anıt mezar yapılarından nadir olarak günümüze ulaşabilen Kul Yusuf Kümbeti (1485) sekizgen bir kaide üzerine sekizgen bir gövdeye sahip olup içten kubbe dıştan piramidal bir külah ile örtülüdür. Cenazelik kısmı tamamen toprak ile dolan kümbet define avcıları tarafından yoğun tahribata uğratılmıştır. Koyu ve açık kahverengi tuf taş ile inşa edilen kümbette düzgün kesme taş işçiliği dikkat çekmektedir. Kümbet plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Karakoyunlu ve Akkoyunlu kümbetlerinin sade bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakın bir bölge olan ve Karakoyunlu dönemine ait Erciş Anonim (Zortul) Kümbet (XV. yy.) ile Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti (1458) Kul Yusuf Kümbeti ile benzer özellikler gösteren kümbet örnekleridir. Her iki yapıda da sekizgen plan, piramidal külah ve gövdede belli bir yükseklikten sonra kalın profillerle ayrılma ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Kul Yusuf Kümbeti'n deki rumi ve palmet motiflerinden meydana gelen plastik bitkisel bordür her iki türbede de karşımıza çıkmaktadır.

Kervan yollarının üzerinde ve kervansarayların yakınında bulunan köprüler, göl, ırmak, dere, vadi gibi engelleri aşmak için yaptırılmış stratejik amaçlı yapılardır. Köprüler bunların yanı sıra kervanlara ulaşımında kolaylık ve sürati sağlamak, ticareti canlı ve güvenli bir ortamda sürdürmek amacıyla da asırlar boyunca kullanılmışlardır. Köprüler arazinin yapısına, yapan ustalara ve su seviyesinin yüksekliklerine göre uzunlukları, kemer açıklıkları, genişliklerine göre değişmektedir. Iğdır ilinin 19 km. güneyinde yer alan Alibey Köyü ile Aliköçek Köyü arasında akan Aliköçek Çayı üzerinde ve iki dağ arasında yeni yapılan köprünün 100 m. ilerisinde bulunan Aliköçek (Elliköçe) Çayı Köprüsü; neredeyse tamamıyla

¹⁵⁵ Bkz Yusuf Çetin, , *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, Ağrı Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 8, Düzey Matbaa, Haziran 2009 ss.31-35.

tahrip olmuştur. Bu tahribatın nedeni ise sel, deprem vb. gibi doğal faktörlerin yanı sıra definecilerin verdiği zararlardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Köprünün günümüze ulaşabilmiş iki yakadaki ayak kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla tek gözlü bir açıklığa sahip küçük ölçekli bir köprü olduğu sanılmaktadır. Kitabesi bulunmayan yapı olarak muhtemelen Ortaçağ döneminde inşa edilmiş olan Şavşat İlçesinde bulunan Meydancık Taş Kemer Köprüsü ile benzer özellikleri gözlemlenmiştir¹⁵⁶ (Foto.39).

İl sınırları içerisinde bulunan diğer önemli bir taşınmaz kültür varlıkları ise ilçe ve köy mezarlıklarında yer alan koç-koyun veya at biçimli mezar taşlarıdır. XIV ve XV. yy.larda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun büyük kısmına hâkim Türkmen devletlerinden olan Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanından kalan bu mezar taşları başta Ağrı, Van ve Kars olmak üzere Doğu Anadolu'nun birçok illerinde ve Nahcivan'da sıklıkla rastlanan mezar taşları ile benzer özellikler göstermektedir. Türk sanatının yayıldığı geniş bir coğrafyada XII. ve XIII. yüzyıllardan itibaren at, koç ve koyun heykeli biçimde mezar taşlarına rastlanılmaktadır. Ancak bunların XIV ve XV. yüzyılda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun büyük kısmına hâkim Türkmen devletlerinden olan Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında daha da yaygınlaştığı ve hatta onlara ad olduğunda da bilinmektedir¹⁵⁷

XII ve XIII. yüzyıllardan itibaren figüratif formlu mezar taşları yaygınlaşmaya başlamıştır. At başı ve koç-koyun formlu mezar taşları Karakoyunlular ve Akkoyunlulara ait olduğu bilinmektedir. Öyle ki, Doğu Anadolu'nun birçok ilinde sıklıkla görülen bu tür mezar taşlarının Ağrı ve çevresinde de rastlanılmaktadır¹⁵⁸Bu tip mezar taşları genellikle bazı resmi dairelerin önlerinde süs unsuru olarak yerleştirilmiştir. Mezar taşların da koçboynuzunu andıran helezonik kıvrımlar görülmekle beraber bazılarının üzerinde çeşitli nakışlar bulunurken bazı mezar taşları sadedir. Birçoğu oldukça sade olan ve kitlesel formları ile dikkat çeken bu mezar taşlarının bir kısmın üzerinde ise çeşitli ikonografik anlamları taşıyan işaretler ve kabartmalar yer almaktadır. Mezar taşlarının hemen tamamında karşımıza çıkan

¹⁵⁶ Kaynak:(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/meydancik-tas-kemer-koprusu> Erişim Tarihi:20.02.2019) .

¹⁵⁷ Yusuf, Çetin, “Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Bezeme Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi” Tarih Okulu Dergisi (TOD), 8(22), 2015, ss. 475-491.

¹⁵⁸ A.Murat Aktemur, “Ağrı ve Iğdır Çevrelerindeki Koç-Koyun heykeli Formlu Mezar Taşları”, II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı, İstanbul, 2007, s. 568-577.

çark-ı felek motifi, geçici dünya ve mutlak dünya arasında, sürekli bir değişim, gelişim ve döngüyü nihayetinde de, mutlak dünyaya erişimi ifade eder¹⁵⁹. Mezar taşlarında görülen çeşitli motif ve figürler yanında kılıç, hançer, bayrak ve ok, yay motiflerinin ise ölen kişinin kahramanlığı, dünya yaşantısı, cinsiyeti, mesleği veya unvanı ile alakalı olduğuna dair görüşler mevcuttur. Burada kılıç aynı zamanda güç hâkimiyet, kuvvet sembolü olarak da kullanılmış olabilir¹⁶⁰. Ayrıca bu mezar taşlarında kullanılan tarak motifinin ise dişiliğin sembolü olarak kullanıldığı düşünülmektedir¹⁶¹. Çarkifelek motifi ise iki dünya arasındaki geçişi temsil etmektedir¹⁶².

İl sınırları içinde tespit edebildiğimiz kilise yapısı olan Suveren Kilisesi, Karaçomak Köyü Kilisesi çoğunlukla tahrip olduğu için mimari özellikleri iyi anlaşılmamakla birlikte kalan izlerden yonca planlı ve dikdörtgen planlı yapı oldukları anlaşılmaktadır. Benzer örnekler başta Ani olmak üzere Kars ve çevresinde rastlanmaktadır. Kars merkezde Kaleiçi Mahallesi'nde bulunan Havariler Kilisesi plan ve mimari özellikler bakımından benzer özellikler taşımaktadır.

Çalışmamızın temel unsurlarını teşkil eden, kümbet, köprü, kervansaray, kilise ve kalelerin bölge tarihi içerisinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Yol güzergâhı üzerinde bulunan, yörede hâkimiyet kuran bütün ulusların özelliklerini bünyelerinde toplayan ve kısmen günümüze ulaşmayı başaran yapıların, hak ettikleri değerler ölçüsünde korunup, geleceğe aktarılması gerekmektedir. Yörede başlangıcından günümüze kadar hüküm süren uygarlıkların tarihini, kültürünü, mimarisini kısaca uygarlıklar mozağini içinde barındıran bu tarihi varlıkların yaşaması, bu uygarlıkların bıraktıkları mirasa bir saygının ve gelecek

¹⁵⁹ Ali Murat Aktemur, s.44.

¹⁶⁰ Yunus Berkli, Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamı, Ekev Akademi Dergisi Yıl Bahar 2007, s. 68.

¹⁶¹ Muhammet Arslan, "İğdır Çevresinde Bir Grup El Motifli Mezar Taşı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, Aralık 2008, s. 59.

¹⁶² Yusuf Çetin, , s. 353-365.

nesillere karşı bir görevin yerine getirilmesini ifade etmektedir. Hâkim olan ulusların birçok masraf ve emekle inşa ettikleri bu yapılar, tarihin dönüm noktasını belirleyen olayları cereyan ettiği önemli abidelerdir. Bu güzide eserlerin fiziksel ve tarihi kimliklerinin korunması ve geleceğe aktarılması çok önemlidir.

V. SONUÇ

Asya'yı Anadolu'ya bağlayan çok önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunması, verimli toprakları ve uygun iklim koşulları sayesinde tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim yeri olarak kullanılan Iğdır ve çevresi Ortaçağ'da da önemini korumuş ve birçok devletin egemenliğine geçmiştir. Ortaçağ'da en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu ve tali yollar üzerinde bulunan bu güzide şehir ve çevresi gerek kaleleri gerekse kümbet, köprü, kervansaray ve kilise gibi mimari yapıları ile Ortaçağ tarihi boyunca aktif bir yerleşim yeri olduğunu gözler önüne serilmektedir.

Yapılan araştırmalar neticesinde Iğdır ili ve çevresinde bulunan kültürel mirasın çok az bir kısmının günümüze kadar ulaştığı, büyük bir kısmının ise tamamının yok denilecek kadar tahrip olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların içerisinde önemli bir bölümü kaleler oluşturmaktadır. Kalelerin büyük çoğunluğunun ilk inşa evreleri ve kesin tarihleri bilinmemektedir. Ancak stratejik konumları ve eski yerleşim yerlerinde olmaları kalelerin Ortaçağ'da da onarılarak yeniden kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Savunma amaçlı kalelerin daha çok Iğdır'ın Tuzluca ilçesindeki dağ köylerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Konumları bakımından yüksek ve uzak mesafeleri görebilecek şekilde inşa edilmiş olan bu kaleler oldukça harap halde günümüze ulaşabilmişlerdir.

Bölgedeki en önemli mimari eser olan Iğdır Kervansarayı avlusuz bir yapıya sahip olup uzunlamasına planıyla dikkat çekmektedir. Plan gelişim açısından Selçuklu kervansaray mimarisinin en son örneklerinden biri olan Iğdır Kervansarayı Erzurum-Aşkale'nin Hacı Bekir komu köyünde bulunan Hacı Bekir Hanı'na büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Harap halde günümüze ulaşan tek kümbet yapısı olan Çakırtaş (Amarat) Kul Yusuf Kümbeti dıştan sekizgen, içten dairesel bir plan şeması ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Karakoyunlu kümbetlerine benzer özellikler taşımakta olup define avcıları tarafından büyük zarara uğratılmıştır.

Iğdır ve yöresinde bir diğer önemli kültür varlıkları koç koyun ve at biçimli mezar taşlarıdır. Bu forma sahip mezar taşlarını Iğdır'ın hemen her mezarlığında görmek mümkündür. Koç koyun mezar taşları Akkoyunlular ve Karakoyunlular ait oldukları bilinmektedir. Bu koçbalı mezar taşlarının tamamı kitabesizdir. Üzerlerindeki motif

süslemeleri acemice görülmektedir. Bu mezar taşları korumasız olduklarından dolayı çoğu tahribata uğramışlardır.

Ortaçağ'a ait özellikler taşıyan Aliköçek (Elliköçe) Köprüsü bölgede günümüze kadar gelen tek örnektir. Köprü Aliköçek (Elliköçe) Çayı üzerinde yıkık olarak kısmen de olsa kalıntıları günümüze kadar ulaşmayı başaramıştır.

Bölgede tespit edebildiğimiz kilise olan Suveren ve Karaçomak Köyü Kilisesi'nde ise günümüze birkaç duvar kalıntısı ile apsis bölümüne ait bir kısım duvar kalıntısı ulaşmıştır. Kilisenin bir bölümün köylüler tarafından ağıl olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yüzyılların mirası olan ve geçmiş ile bağ kurmamızı sağlayan bu zengin kültürel mirasın büyük bir bölümü bölgede geçen Osmanlı-Rus Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni saldırıları ile tahrip olmuştur. Kalanlar ise son zamanlarda doğa tahribatı ve kaçak kazılarla tanınmayacak hale gelmiştir. Temennimiz bu zengin kültürel mirasın bir an önce insan ve doğa tahribatına karşı korunması, restore edilerek gelecek nesillere ulaştırılmasının sağlanmasıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, T., “Uşak’ta Türk Dönemi Taş Köprüleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. III, (25), 2006, ss. 23-45.
- Acar, Z. Z., *Kültür ve Turizm Yönleriyle Iğdır*, T.C. Aralık Kaymakamlığı Kültür Yayını, Iğdır 1990.
- Ağırkaya, M. B., *Sınır Ticaretinin Iğdır’ın Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kars 2013.
- Ahmed B. M., *Selçukname- I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 1977.
- Aktemur, A. M., “Ağrı ve Iğdır Çevresindeki Koç-Koyun Heykeli Formlu Mezar Taşları”, (ss.568-577), *Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2007.
- Aktemur, A. M., “Birkaç Örnek Işığında At Heykeli Formlu Mezar Taşları ve Mezar Taşlarında At Figürü”, (ss.328-342), *International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures: Proceedings II*, Lady Stephenson Library, Newcastle upon Tyne, UK 2015.
- Alkan, A. vd., “Su Yapısı Olarak Anadolu’daki Taş Köprüler”, (ss.13-24), *II. Su Yapıları Sempozyumu*, Diyarbakır, 2011.
- Alp, N. vd., *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars 2009.
- Anonim, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2, Iğdır 2006.
- Arslan, M., “Karakoyunlu’da El Motifli Mezar Taşları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.I (40), 2009, s. 210-232.
- Arslan, M., “Iğdır Çevresinde Bir Grup El Motifli Mezar Taşı”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.I (1), 2008, ss. 55-70.
- Aslan, İ., Aslan, S., *Iğdır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Iğdır İli Kültür Envanteri*, Renk Matbaacılık, İstanbul 2012.

- Aslanapa, O., *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını (43), 1. Baskı, Ankara 1991.
- Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, 13. Baskı, İstanbul, 1989.
- Atlı, C. Öztürker, H C. *Iğdır-Karakoyunlu Mezar Taşları*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2014.
- Atçeken, Z. Bedirhan, Y. *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi Devleti Tarihi Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eğitim Yayın Evi, 2.Baskı Konya Mart, 2014.*
- Batmaz,E.Ş.“*Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış*”, Otam,S.7,<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/otam/article/view/> (Erişim Tarihi:03.01.2018), s.3-9.
- Berkli, Y., “Erzurum’da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelin Düşündürdükleri”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (34), 2007, ss. 216- 232.
- Berkli, Y.,”Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamı”, *Ekev Akademi Dergisi*, c.11 (31), 2007s. 67-80.
- Bezer, G. Ö., “Şeddadiler”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss.409-411.
- Boran, A., “*Türk Sanatında Kale Mimarisi*”, [https:// www.tarihtarih.com /?Syf= 26&Syz = 377204](https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=377204), (Erişim Tarihi: 03.02.2018).
- Buyruk, H., “*Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Buyruk, H., *Tarih ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No: 2 Iğdır 2006.
- Cantay, G., *Mimar Başlı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri- Kervansaray*, (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.
- Cantay, T., “Niksar Kırkkızlar Kümbeti”, *Sanat Tarihi Yıllığı IX-X*, İstanbul 1981, ss. 84-89.
- Ceylan, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları” Erzurum –Erzincan- Kars- Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.
- Çalışkan, M., “*Şehir Kimlik Bileşenlerinin Belirlenmesine Yönelik Iğdır İlinde Bir Araştırma*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.

Çeçen, K., “Köprü”, *TDVİA*, Ankara 2002, ss. 252-255.

Çetin, Y., “Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Bezeme Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi” *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), 8(22), 2015, ss. 475-491.

Çetin, Y., “An Evaluation On Origin And Iconographic Dimensions of Fylfot (Swastika) and Wheel of Fortune Motifs in Turkish-Islamic Decorative Art”[Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme], *Social Sciences Studies Journal*, Vol 3(5), 2017, pp. 353-365.

Çetin, Y., *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, (Genişletilmiş 2. Baskı), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları No:8 Ağrı 2012.

Çetin, Y., *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, Ağrı Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 8, Düzey Matbaa, Ağrı 2009.

Çetinkaya, N., *Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Çubukçu, A., “Habib b. Mesleme”, *TDVİA*, XIV, İstanbul 1996, ss. 372-373.

Çulpan, C. T., *Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1975.

Demirel, M., *Iğdır Tarihi Gerçekler ve Iğdır*, Iğdır Valiliği Yayınları, Iğdır 1995.

Doğan, Sema “Kümbet”, *TDVİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 547-550.

El-Belazuri, A. Y., *Futuhu'l Buldan*, Ülkelerin Fethi, (Terc: Mustafa Sayda), Siyer Yayınları, İstanbul Ocak 2013.

El-Hüseyni, S. E. A., *Ahabaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe Terc. Necati Lügal), TTK Basımevi, Ankara 1999.

Ertekin, I., “Kili Kalesi (1767-1792)”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2005.

Eyice, S., “Kale”, *TDVİA*, XXIV, İstanbul 2001, ss. 234- 242.

Ezinepazarı Hanı, <http://www.turkishhan.org/ezinepazar.htm> (Erişim tarihi: 08.05.2018).

- Furtun, S., “İğdır Karakoyunlu Tarihi Mezar Taşları”. *Turkish Studies*, vol 9(2), 2014, ss. 769, https://www.researchgate.net/publication/276325062_Igdir_Karakoyunlu_Tarihi_Mezar_Taslari [08 2018.]
- Gültekin, R. E., “Ağrı-Doğubeyazıt Güzergâhı Yakınında İnşa Edilen İğdır Kervansarayı’nın Dünü ve Bugünü”, (ss.130-150), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Ed. Oktay Belli), Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Gündoğdu, H., "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı." *Vakıflar Dergisi*, (22) 1991, s. 289-300.
- Günel, G., “Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu - Kervansaraylar – Köprüler”, *Kebikeç Dergisi*, (29), 2010, s.133-146.
- Güner, İ., *İlimiz İğdır*, İl Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, İğdır 1993.
- Halifeoğlu, F. Meral, Sert, H. Yılmaz, S., “Tarihi Kurt Köprüsü (Mihraplı Köprü, Vezirköprü) Restorasyonu Proje ve Uygulama Çalışmaları”, *MTU JFA*, c. 2 (30), 2013, s. 81-104.
- Hamza, G., “Üzümlü İlçesindeki Tarihi ve Kültürel Kalıntılar,” *Erzincan/Üzümlü-Cimin*, 2004, ss.111-112
- Ilıca, A., “Çorum’da Tarihi Bir Yapı: Veliyyüddin Paşa (Velipaşa) Hanı ve Vakfiyesi”, *UÜİF Dergisi*, c. 9 (9), 2000, ss. yok.
- Kaegi, W. E, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Kaknüs Yay., (Türkçesi: Mehmet Özey), İstanbul 2000.
- Kemaloğlu, M., “XI.-XIII. yy. Türkiye Selçuklu Devletinden Dini Eserlerden Kümbet-Türbe-Ziyaretgâh- Namazgâh ve Camiler”, *Akademik Bakış Dergisi*, (39), 2013, ss.1-18.
- Keskiner, C., *Türk Süsleme Sanatında Stilize Çiçekler Hatayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Neyir Matbaacılık, Ankara 2002.
- Kırzioğlu, M. F., *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M.F., “Selçukluların Ani’yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, c.II, 1971, ss.10-25.
- Kökten, İ. K., “Kars’ın Tarih Öncesi”, *III. Tarih Kurumu Kongresi*, Ankara 1948.
- Kuban, D., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

- Mızrak, A., “*Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007.
- Onk. N., *Kafkasya’dan Anadolu’ya Iğdır Tarihi*, İstanbul 2006.
- Orkun, V., *Süremeli Çukuru*, Iğdır Tarihi Coğrafyası, Iğdır 1955.
- Özer, M., “*Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Seçkin, Y. *İş Eğitimi Ev Ekonomisi Ders Kitabı*, 6–7–8 Sınıflar, Eros Basın Yayın Dağıtım, Ankara 1998.
- Sevgen, N., *Anadolu Kaleleri*, I. Cilt, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara 1959.
- Solmaz, G., “*Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri (XI.yy.-XV.yy)*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Sutay, G., “*İrminiye’ye İlk İslam Fetihlerinde İyaz b. Ganem ve Habib b. Mesleme*”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum 2015, ss.261-279.
- Sümer, F., *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*, C. I, TTK Yay. TTK Basımevi, Ankara 1992.
- Sümer, F., *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şalı İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Taştan, A., “*Türkiye Selçuklular Zamanında Tokat Ve Çevresindeki Kervansaraylar*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010.
- Tuncel, M., “*Iğdır*”, *TDVİA*, XIX, İstanbul 1999, ss. 79-82.
- Tuncer, E., Süremeli N., *Iğdır Kültür ve Turizm Envanteri*, Iğdır, 2009, ss. 34-35.
- Tunçer, O. C., “*Bitlis-Van Karayolu Üzerindeki Hanlar*”, *Sanat Tarihi Yıllığı XIX-X 1979-1980*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, ss.317-352
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 15. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Turani, A., *Dünya Sanat Tarihi*, 9. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2003.

Tutar, H., *Iğdır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu, Iğdır Yatırım Destek Ofisi Uygun Yatırım Alanları*, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Iğdır 2013.

Türk Tarih Kurumu, *Urfalı Mateos, Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev: Hrand d. Anreasyan, Notlar: Erdouard Dulaure, çev. Halil İnancık, Ankara 2000.

Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Ünal, R, Hüseyin, “Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbeti,” *Vakıflar Dergisi*, c.12,1970, ss. 150-156.

Ünal, R. H., “Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Sanat Tarihi Araştırmaları*, (3), 1970, ss. 7-15.

Ürekli, Muzaffer, “Celayirliler”, *TDVİA*, VII, İstanbul 1993, ss.264-265.

Yeşilbaş, E., “Silifke Taş Köprü'nün Rölöve Tespitleri ve Tarihi Dön Analizi”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, c. 9(19), 2016, s. 92-123.

Yulu, A., “*Iğdır'da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul 2012.

https://antalya.bel.tr/Content/UserFiles/Files/kultur_sanat/cekul_ipekyolu_harita_.pdf (Erişim tarihi:08.08.2018).

<http://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/seyh-necmettin-kumbeti> (Erişim tarihi: 08.08.2018).

<http://www.karskulturturizm.gov.tr/yazdir?B38B000912A542B0467471D2998F1C46> (Erişim tarihi: 08.08.2018).

<http://www.barshanmadencilik.com/kufeki-tasi-nedir.html> (Erişim Tarihi: 08.08.2018).

https://www.google.com/search?q=ebul+menu%C3%A7ehr+camı+tonoz&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVYmtlL7gAhVCdJoKHT7wA_MQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgdii=w9Uge00JgowtKM:&imgsrc=K32MS2Vy5bYm8M (Erişim tarihi:16.02.2019).

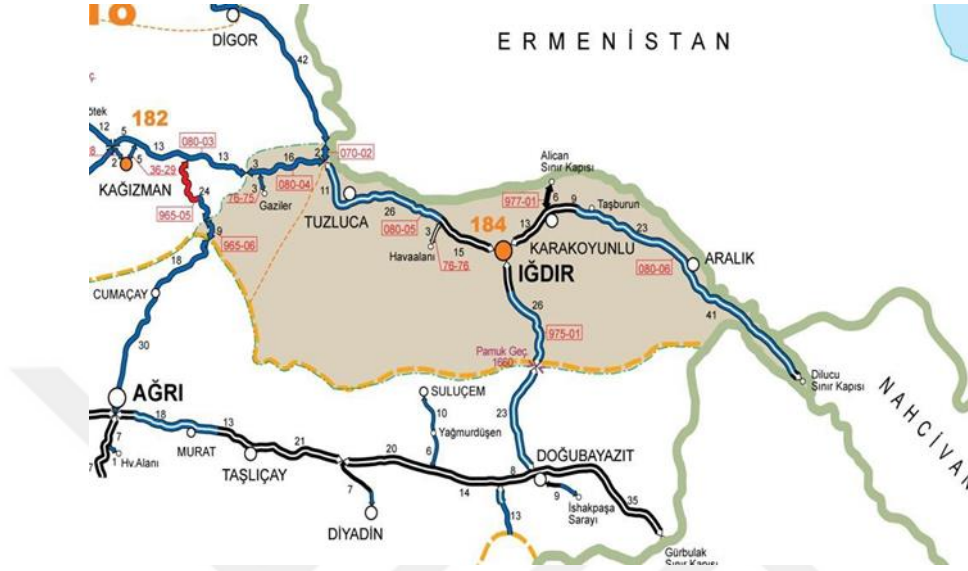
https://www.google.com/search?q=eul+menu%C3%A7ehr+cam+tonoz&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVYmtL7gAhVCdJoKHT7wA_MQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgdii=w9Uge00JgowtKM:&imgc=K32MS2Vy5bYm8M (Erişim tarihi:16.02.2019)

<https://semrabayraktar.blogspot.com/2014/03/koc-heyklelleri-mezartaslari.html>(Erişim tarihi:07.10.2018)

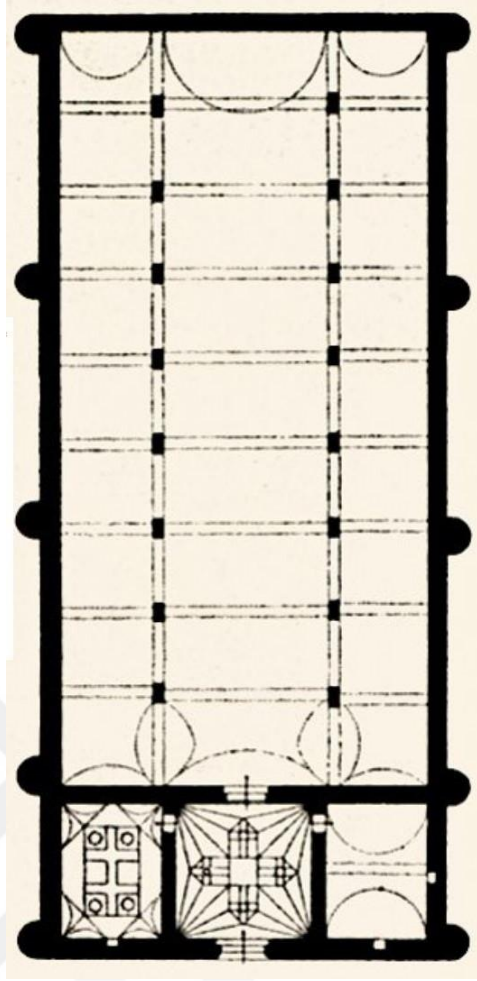
<http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR-55721/kumbetler>. (Erişim Tarihi:18.03.2019)

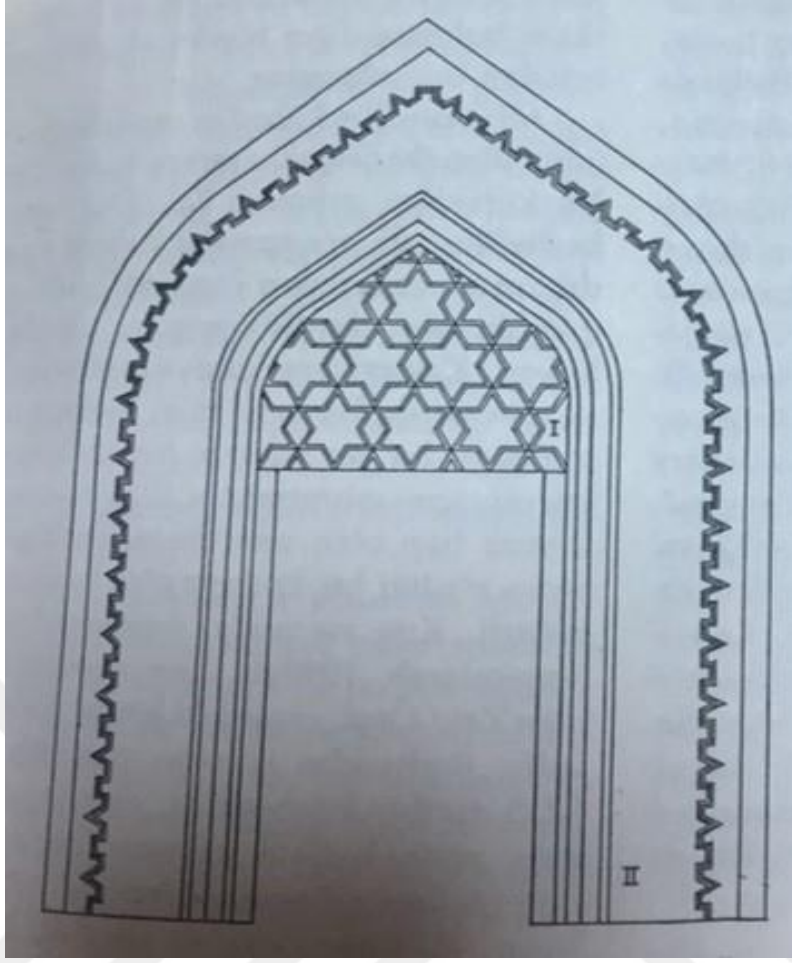
ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR

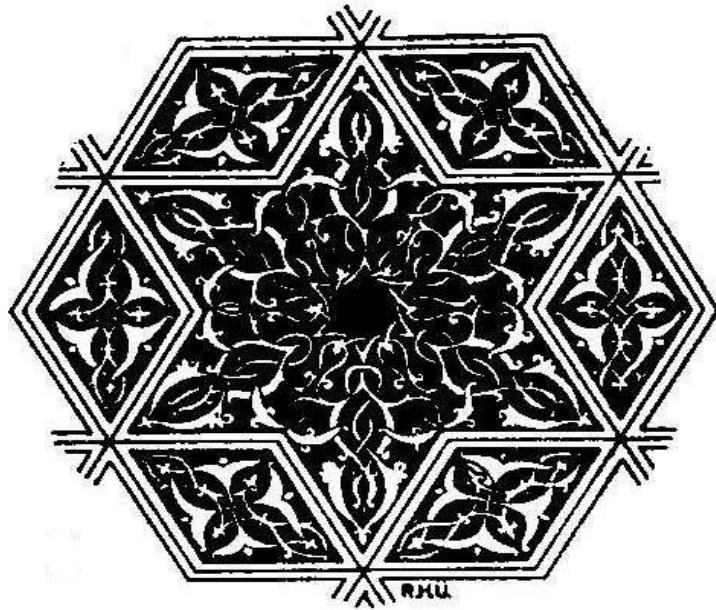
Çizim 1. Iğdır İli Haritası

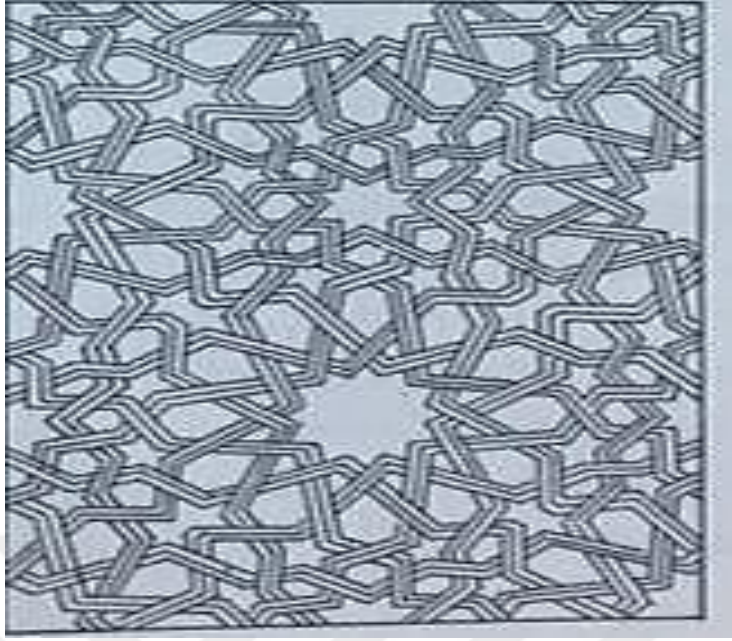
Çizim 1. Kervansaray genel planı (O.Aslanapa'dan)

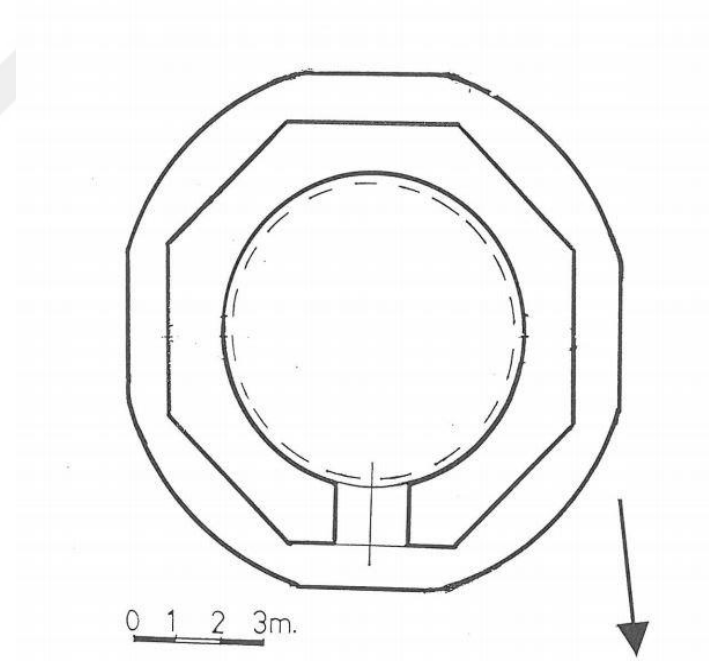
Çizim 2. Kervansaray Taç Kapı Genel Çizim (O. Aslanapa'dan)

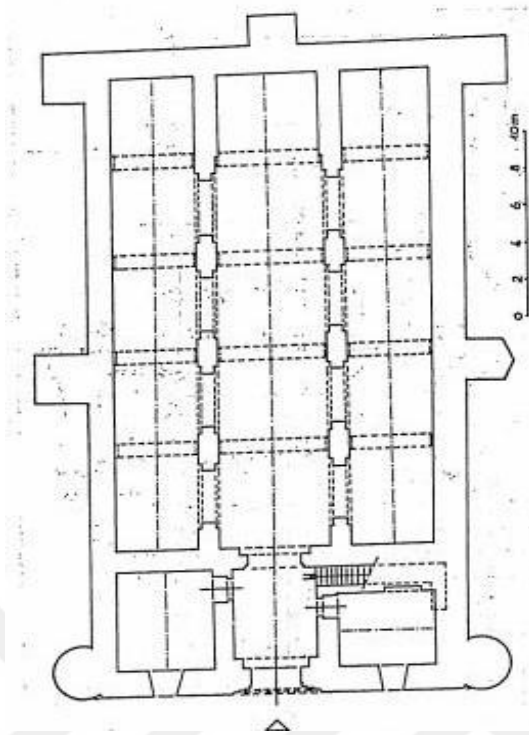
Çizim 3. Iğdır Kervansarayı Taç Kapı Alınlığından Geometrik Süsleme (O. Aslanapa'dan)

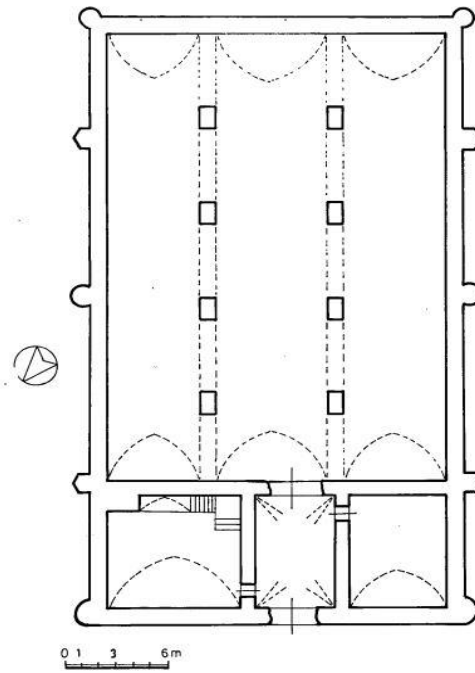
Çizim 4. İğdır Kervansarayı Taç Kapı Ana Bördüründe Geometrik Süsleme (O. Aslanapa'dan).

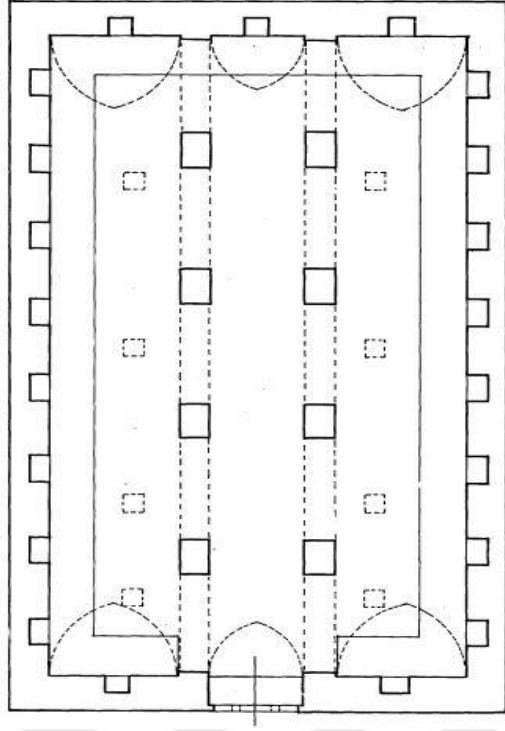
Çizim 5. Kul Yusuf Kümbet Planı (H. Buyruk'tan).

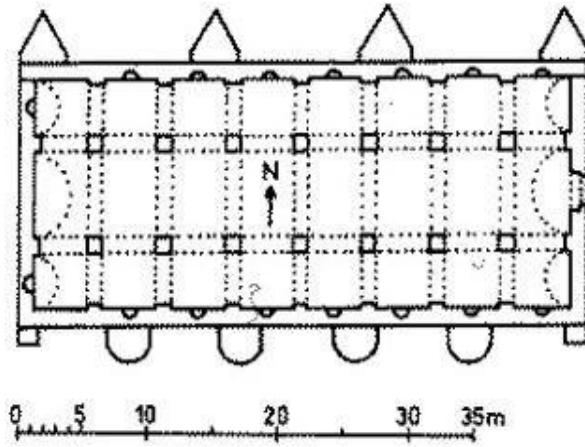
Çizim 6. Bitlis Hüsrev Paşa Hamı (R. H. Ünal'dan).

Çizim 7. Aşkale Hacı Bekir Hamı (R.H. Ünal'dan).

Çizim 8. Aşkale Karasu Hanı (H. Gündoğdu'dan).

Çizim 9. Tokat Ezinepazarı Hanı (<http://www.turkishhan.org/ezinepazar.htm>). (Erişim Tarihi 22.06.2018)

Foto 1. Iğdır Kervansarayı Genel Görünüm.

Foto 2. Iğdır Kervansarayı Doğu Cephesinden Görünüm.

Foto 3. Iğdır Kervansarayı Destek Kulelerinden Doğu Cephesinden Görünüm.

Foto 4. Iğdır Kervansarayı Destek Kulelerinden Batı Cephesinden Görünüm.

Foto 5. Iğdır Kervansarayı Taç Kapıdan Genel Görünüm.

Foto 6. Iğdır Kervansarayı Giriş Holü.

Foto 7. İğdır Kervansarayının Taş Merdivenle Çatıya Çıkışı.

Foto 8. İğdır Kervansarayı Ahır Kapısından Görünüm.

Foto 9. Iğdır Kervansarayı Tonoz Genel Görünüm.

Foto 10. Iğdır Kervansarayı Kemer Ayağındaki Mukarnas Süslemelerinde Genel Görünüm.

Foto 11. Iğdır Kervansarayı Kuzey Neften Görünüm.

Foto 12. Iğdır Kervansarayı Güney Neften Görünüm.

Foto 13. Iğdır Kervansarayı Hücre Bölmelerinden Genel Görünüm.

Foto 14. Iğdır Kervansarayı Taç Kapısı Süslemelerinde Görünüm.

Foto 15. Iğdır Kervansarayı Taç Kapı Ana Bordür Süslemesi.

Foto 16. Iğdır Kervansarayı Hücre Bölmelerindeki Mukarnaslardan Görünüm.

Foto 17. Ebu Menucehr Cami Tonoze Gönüm.

Kaynak:https://www.google.com/search?q=ebul+menu%C3%A7ehr+camii+tonoz&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVYmtL7gAhVCdJoKHT7wA_MQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgdii=w9Uge00JgowtKM:&imgsrc=K32MS2Vy5bYm8M(erişim tarihi 16.02.2019).

Foto 18. Ebu Menucehr Cami Güneydoğu Tonos Görünüm.

Kaynak:https://www.google.com/search?q=ebul+menu%C3%A7ehr+camii+tonoz&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVYmtL7gAhVCdJoKHT7wA_MQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgdii=w9Uge00JgowtKM:&imgsrc=K32MS2Vy5bYm8M(Erişim tarihi 16.02.2019).

Foto 19. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Genel Görünüm.

Foto 20. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Giriş Kapısı Üzerinde Yeralan Kitabesinden Görünüm.

Foto 21. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Güneydoğudan Görünüm.

Foto 22. Iğdır Kul Yusuf Kümbeti Giriş Kapısı Süslemeleri.

Foto 23. 1) Erciş Anonim (Zortul) 2) Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti.

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/van/kulturenvanteri/ercis-anonim-zortul-kumbet> (Erişim tarihi: 28.11.2018).

Foto 24. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 1. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Üzerindeki Dört Kollu Yıldız Motifi Görüntüsü.

Foto 25. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 2. Nolu koçbaşı Mezar Taşının Üzerindeki Kılıç Tasvirinin Görüntüsü.

Foto 26. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 3. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Üzerindeki Metnin Görüntüsü.

Foto 27. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 4. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Üstten Tespit Edilmiş Çark-ı Felek Motif Görüntüsü.

Foto 28. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 5. Nolu Alt Heykel Şekli Mezar Taşı Görüntüsü.

Foto 29. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 6. Nolu At Figürü Olan Koçbaşı Biçimli
Mezar Taşı Görüntüsü.

Foto 30. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 7. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Üstten Tespit edilmiş
Hilal Motif Görüntüsü.

Foto 31. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 8. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Hilal Motif Görüntüsü.

Foto 32. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 9. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Tarak ve Madalyon Motif Görüntüsü.

Foto 33. Karakoyunlu İlçe Mezarlığı 10. Nolu Koçbaşı Mezar Taşının Madalyon (dağdağan) Motif Görünümü.

Foto 34. Van'da Bulunan Koçbaşı Hançer Motifli Mezar Taşı Görüntüsü.

Kaynak: (<https://semrabayraktar.blogspot.com/2014/03/koc-heyklelleri-mezartaslari.html>
Erişim tarihi:07.10.2018).

Foto 35. Nahçıvan Merkezde Bulanan Koçbaşı Mezar Taşının Sade Görüntüsü.
(Mümine Hatun Kümbeti yakınlarındadır).

Foto 36. Aliköçek Çayı Köprüsü Genel Görünüm.

Foto 37. Aliköçek Çayı Köprüsü Uzaktan Görünüm.

Foto 38. Aliköçek Çayı Köprüsü Kalıntıları.

Foto 39. Meydancık Taş Kemer Köprüsünden Genel Bir Görünüm.

Kaynak:(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/meydancik-tas-kemer-köprüsü>) (Erişim Tarihi:20.02.2019).

Foto 40. Karakale (Sürmeli Kalesi) Genel Görünüm.

Foto 41. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Cephesine Bakan Dış Duvar.

Foto 42. Karakale (Sürmeli Kalesi) Doğuya Bakan Yapı Sur Duvarları Genel Görünüm.

Foto 43. Karakale (Sürmeli Kalesi) Doğusuna Bakan Mazgal Pencereleer Görünümü.

Foto 44. Karakale (Sürmeli Kalesi) Doğusuna Bakan İkiye Bölünmüş Duvar Kalıntısı.

Foto 45. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Duvar Kalıntısı.

Foto 46. Karakale (Sürmeli Kalesi) Güneye Bakan Yıkık Duvar Kalıntısı.

Foto 47. Karakale (Sürmeli Kalesi) Güney İç Duvar Kalıntısı.

Foto 48. Karakale (Sürmeli Kalesi) Batı Yapı Duvar Kalıntıları.

Foto 49. Karakale (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulelerinden Genel Görünüm.

Foto 50. Karakale (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulesinin Aras Nehrine Bakan Kısım.

Foto 51.Karakale Gözetleme Kulesinin Kuzey Genel Görünümü.

Foto 52. Karakale (Sürmeli Kalesi) İkiz Gözetleme Kulelerinin İç Kısımdan Görünüm.

Foto 53. Yüceotağ Kalesinin Bulunduğu Doğu Tepenin Genel Görünümü.

Foto 54. Yüceotağ Kalesinin Taş Kaya Üzerindeki Duvar Kalıntısı.

Foto 55. Yüceotağ Kalesinin Duvar Kalıntıları.

Foto 56. Yüceotağ Kalesinin Doğu Duvar Kalıntısından Görünüm.

Foto 57. Yüceotağ Kalesinin Güney Sur Duvar Kalıntıları.

Foto 58. Yüceotağ Kalesinin Batı Cephesinden Vadiye Bakan Kısım.

Foto 59. Yüceotağ Kalesinin Batı Sur Kalıntıları.

Foto 60. Yüceotağ Kalesinin Doğu Batı Sur Duvar Kalıntıları.

Foto 61. Yüceotağ Kalesinin Kalıntıları.

Foto 62. Şedik Kalesinin Genel Görünümü.

Foto 63. Şedik Kalesinin Kuzey Batı Kalıntıları.

Foto 64. Şedik Kalesinin Kule Kalıntısı.

Foto 65. Şedik Kalesinin Uzaktan Görünümü.

Foto 66. Şedik Kalesinin Güneybatı Kalıntıları.

Foto 67. Şedik Kalesinin Kuzeybatı Kalıntıları.

Foto 68. Şedik Kalesinin Define Avcıları Tarafından Kazı Görüntüsü.

Foto 69. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Genel Görünümü.

Foto 70. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Kuzey Görünümü.

Foto 71. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Güney Görünümü.

Foto 72. Katırlı Kalesinin Bulunduğu Tepeye Çıkış Yolu.

Foto 73. Katırlı Kalesinin Yapı Kalıntıları.

Foto 74. Katırlı Kalesinin Güneydoğu Yapı Kalıntıları.

Foto 75. Katırlı Kalesinin Batı Sur Temelleri.

Foto 76. Katırlı Kalesinin Doğusundaki Su Göletinin Genel Görünüm.

Foto 77. Katırlı Kalesindeki Delikli Taş Kalıntısı.

Foto 78. Doğanyurt Köyü Kalesinin Bulunduğu Tepenin Genel Görünümü.

Foto 79. Doğanyurt Köyü Kulesi Kalıntıları.

Foto 80. Gülahmet Kulesi Vadinin Görünümü.

Foto 81. Gülahmet Kulesi Temel Kalıntıları.

Foto 82. Kervansaray Köyü Kalesinin Genel Görünümü.

Foto 83.Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısı.

Foto 84. Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısının Bulunduğu Konum.

Foto 85. Kervansaray Köyü Kalesinin Yapı Kalıntısının Güneydoğudan Görünümü.

Foto 86. Kervansaray Köyü Kalesinin Sur Duvar Kalıntıları.

Foto 87. Kervansaray Köyü Kalesinin Doğu Sur Duvar Kalıntıları.

Foto 88. Kervansaray Köyü Kalesinin İç Taraftan Görünümü.

Foto 89. Kervansaray Köyü Kalesinin İçyapı Duvarların Genel Görünüm.

Foto 90. Kervansaray Köyü Kalesinin İç Yapı Sur Duvarları DoĒu batıdan Görünüm.

Foto 91.Kervansaray Köyü Kalesinin Kuzeyden Görünümü.

Foto 92. Kervansaray Köyü Kalesinin Batıdan Görünüm.

Foto 93. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Genel Görünüm.

Foto 94. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesinden Taş Kapı Görünüm.

Foto 95. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinin Güneyden Görünüm.

Foto 96. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Kalıntılar.

Foto 97. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesi Kalesinden Çanak Çömlek Görünüm.

Foto 98. Aliköçek (Elliküçe) Kale Tepesinden Define Avcıları Tarafından tahrip edilmiş alan.

Foto 99. Güngörmez Köyünün Genel Görünümü.

Foto 100. Güngörmez Kalesinin Genel Görünümü.

Foto 101. Güngörmez Kalesinin Uzaktan Görünümü.

Foto 102. Güngörmez Kalesinin Duvar Kalıntısı.

Foto 103. Güngörmez Kalesinin Taş Merdivenler.

Foto 104. Güngörmez Kalesi Kuzeydoğu Duvar Kalıntısı.

Foto 105. Güngörmez Kalesinin Güneybatı Duvar Kalıntısı.

Foto 106. Güngörmez Kalesinin Sur Kalıntıları.

Foto 107. Güngörmez Kalesinin İç Duvar Kalıntısı.

Foto 108. Güngörmez Kalesi Kuzey Duvar Kalıntısı.

Foto 109. Güngörmez Kalesinin Doğu Sur Duvar Kalıntısı.

Foto 110. Güngörmez Kalesinin Güneybatı Burç Sur Duvar Kalıntısı.

Foto 111. Güngörmez Kalesi Üstten Burç ve Sur Kalıntısı.

Foto 112. Güngörmez Kalesinin Yıkık Duvar Kalıntısı.

Foto 113. G ng rmez Kalesinin Doğu Batı Yıkık Duvar Kalıntısı.

Foto 114. Güngörmez Kalesinin Batı Duvar Kalıntısı.

Foto 115. Kızılkule Köyü Kalesinin Köye Bakan Görünüm.

Foto 116. Kızılkule Köyü Kalesinin Uzaktan Görünüm.

Foto 117. Kızılkule Köyü Kalesinin Olduğu Tepenin Genel Görünümü.

Foto 118. Kızılkule Köyü Kalesinin Sur Kalıntıları.

Foto 119. Kızılkule Köyü Kalesinin Kuzey Sur Kalıntısı.

Foto 120. Kızılkule Köyü Kalesinin Yapı Kalıntıları.

Foto 121. Kızılkule Köyü Kalesinin Kontrol Ettiği Vadinin Görünümü.

Foto 122. Caf Kalesi Vadinin Genel Görünümü.

Foto 123. Caf Kalesinin Yerleşik Olduğu Vadinin Görünümü.

Foto 124. Caf Kalesinde Yapı Kalıntıları.

Foto 125. Caf Kalesinin Sur Duvar Kalıntıları.

Foto 126. Caf Kalesinin Güney Sur Duvar Kalıntısı.

Foto 127. Suveren Kalesinin Olduğu Tepenin Genel Görünümü.

Foto 128. Suveren Kalesinin Vadiye Bakan Genel Görünümü.

Foto 129. Suveren Kalesinin Vadiye Bakan Doğu Batı Görünümü.

Foto 130. Suveren Kalesinin Güneybatı Vadinin Üzerindeki Yapı Kalıntıları.

Foto 131. Suveren Kalesinin Sur Duvar Yapı Kalıntıları.

Foto 132. Gaziler Köroğlu Kalesinden Gaziler ve Aras Vadisinin Genel Görünümü.

Foto 133. Gaziler Koroğlu Kalesinin Uzaktan Görünümü.

Foto 134. Gaziler Koroğlu Kalesinin Güneydoğudan Görünümü.

Foto 135. Gaziler Koroğlu Kalesinin Guneybatıdan Görünümü.

Foto 136. Gaziler Koroğlu Kalesinin Kuzeybatıdan Görünümü.

Foto 137. Gaziler Köroğlu Kalesinin Oyulmuş Su  ukuru Görünümü.

Foto 138. Gaziler Köroğlu Kalesinin Oyulmuş Su Kuyusu.

Foto 139. Gaziler Köroğlu Kalesinde Define Avcıları Tarafından Tahrip Edilmiş Alan.

Foto 140. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Genel Görünümü.

Foto 141. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Yamaca Bakan Görünümü.

Foto 142. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Uzaktan Görünümü.

Foto 143. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Sur Kalıntısı Görünümü.

Foto 144. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Doğudan Görünümü.

Foto 145. Gaziler Köyü Kız Kalesinin Dereye Bakan Görünümü.

Foto 146. Melekli Deliklitaş Kalesinin Görünümü.

Foto 147. Melekli Deliklitaş Kalesinden Temel İzler.

Foto 148. Melekli Deliklitaş Kalesinin Doğudan Görünümü.

Foto 149. Melekli Deliklitaş Kalesinin Güneybatıdan Görünümü.

Foto 150. Melekli Deliklitaş Kalesi Kuzeybatıdan Görünüm.

Foto 151. Iğdır Kalesi (Korugan Kalesi) Genel Görünüm (H. Buyruk'tan).

Foto 152. Iğdır Kalesi (Korugan Kalesi) Kuzeybatı Surları (H. Buyruk'tan).

Foto 153. Iğdır Kalesi (korugan Kalesi) Kuzeydoğu Sur Duvarları (H. Buyruk'tan).

Foto 154. Çırplı Kalesinin Genel Görünümü. (Y. Çetin'den).

Foto 155. Hamur Karlıca (Şoşik) Kalesinin Genel Görünümü (Y. Çetin'den).

Foto 156. Suveren Kilisesinin Genel Görünümü.

Foto 157. Suveren Kilisesinin Duvar Kalıntıları.

Foto 158. Suveren Kilisesinin Doğudan Görünümü.

Foto 159. Suveren Kilisesinin Güneydoğudan Görünümü.

Foto 160. Suveren Kilisesinin Kuzeybatı Görünümü.

Foto 161. Suveren Kilisesinin Hayvan Barınağı Olarak Kullanıldığı Yerin Görünümü.

Foto 162. Karaçomak Köyü Genel Görünümü.

Foto 163. Karaçomak Köyü Kilisesi Genel Görünüm.

Foto 164. Karaçomak Köyü Kilisesi Giriş Kapısı Görünüm.

Foto 165. Karaçomak Köyü Kilisesi Duvar Kalıntısı.

Foto 166. Karaçomak Köyü Kilisesi İç Duvar Kalıntısı.

Foto 167. Kars Merkez Kaleiçi Mahallesinde Yer Alan Havariler Kilisesinin Genel Görünümü.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Rabia KARTA
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel El sanatları Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
E- Posta Adresi	rabiye_2010@hotmail.com
Yüksek Lisans Mezuniyet Tarihi	